

Τέχνη – Πολιτιστική Κληρονομιά – Αναπτυξιακές
Πολιτικές

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών

Διπλωματική Εργασία

Βυζαντινοί Ναοί της Βέροιας: Αποκατάσταση,
Πολιτιστική Αξιοποίηση και Σύγχρονες Προτάσεις
Ανάδειξης

ΛΑΖΟΠΟΥΛΟΥ ΔΕΣΠΟΙΝΑ

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Πάνου Ειρήνη

Βέροια, Ιούνιος 2026

Δέσποινα Λαζοπούλου, <<Βυζαντινοί Ναοί
της Βέροιας: Αποκατάσταση, Πολιτιστική Αξιοποίηση και Σύγχρονες Προτάσεις Ανάδειξης>>

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία της φοιτήτριας («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης η συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας της συγγραφέας/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση της συγγραφέας/δημιουργού. Η συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

Βυζαντινοί Ναοί της Βέροιας: Αποκατάσταση, Πολιτιστική Αξιοποίηση και Σύγχρονες Προτάσεις Ανάδειξης

Λαζοπούλου Δέσποινα

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Α΄ Επιβλέπουσα Καθηγήτρια
Ειρήνη Πάνου
Καθηγήτρια – Σύμβουλος ΕΑΠ

Συν - Επιβλέπων Καθηγητής
Νικόλαος Τσιβίκης
Καθηγητής – Σύμβουλος ΕΑΠ

Βέροια, Ιούνιος 2026

Δέσποινα Λαζοπούλου, <<Βυζαντινοί Ναοί
της Βέροιας: Αποκατάσταση, Πολιτιστική Αξιοποίηση και Σύγχρονες Προτάσεις Ανάδειξης>>

Στην κόρη μου,

Για να της θυμίζει πως όλα είναι δυνατά

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Με την ολοκλήρωση της παρούσας διπλωματικής εργασίας, αισθάνομαι την ανάγκη να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες σε όσους συνέβαλαν, άμεσα ή έμμεσα, στην πραγματοποίησή της.

Αρχικά, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου, Ειρήνη Πάνου, για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε, για την ευκαιρία που μου έδωσε να εκπονήσω τη διπλωματική μου εργασία υπό την επίβλεψή της και για τον χρόνο που διέθεσε. Παράλληλα, εκφράζω την ευγνωμοσύνη μου προς το σύνολο των καθηγητών του Τμήματος, οι οποίοι με τις γνώσεις και το επιστημονικό τους ήθος αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης κατά τη διάρκεια των σπουδών μου.

Ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω στους συμφοιτητές μου. Όλα αυτά τα χρόνια, η καθημερινή ανταλλαγή ιδεών, η αλληλοβοήθεια και η άψογη συνεργασία μας έκαναν αυτό το ταξίδι πιο δημιουργικό και ουσιαστικό. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω ξεχωριστά την καλύτερη μου φίλη και κουμπάρα, Ειρήνη, η οποία αφιέρωσε πολύτιμο χρόνο για την ανάγνωση του κειμένου, προσφέροντας μου καίριες παρατηρήσεις και διορθώσεις.

Τέλος, η βαθύτερη ευχαριστία ανήκει στην οικογένειά μου. Στη μαμά μου, τον μπαμπά μου και τον αδερφό μου, που στέκονται πάντα δίπλα μου προσφέροντάς μου ασφάλεια και βοήθεια, χωρίς αυτούς δεν θα είχα καταφέρει όσα έχω επιτύχει μέχρι σήμερα. Ιδιαίτερα, ευχαριστώ τον άντρα μου για την αμέριστη συμπαράσταση και την πίστη του σε μένα, αλλά κυρίως για την υπομονή του όλο αυτό το διάστημα.

Λαζοπούλου Δέσποινα

Πίνακας περιεχομένων

ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	10
ABSTRACT	11
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	12
ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΣΚΟΠΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	13
ΜΕΡΟΣ Α΄: Η ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΒΕΡΟΙΑΣ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ	16
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 ^ο	16
ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ: ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΒΕΡΟΙΑΣ	16
1.1 ΡΩΜΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ ΚΑΙ Η ΕΛΕΥΣΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ	18
1.2 Η ΒΕΡΟΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ ΩΣ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ	20
1.3 Η ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ: ΤΕΙΧΗ, ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ	21
1.4 Η ΝΑΟΔΟΜΙΑ ΤΗΣ ΒΕΡΟΙΑΣ: ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑΚΗ ΑΞΙΑ	24
1.4 ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ	26
1.5 ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΣ: ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΗ	27
ΜΕΡΟΣ Β΄: ΜΝΗΜΕΙΑΚΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ: ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΚΑΙ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΝΑΩΝ ΤΗΣ ΒΕΡΟΙΑΣ	30
1.1 ΠΑΛΑΙΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ	30
1.2 ΜΕΓΑΣ ΘΕΟΛΟΓΟΣ	33
1.3 ΣΩΤΗΡΑΣ ΧΡΙΣΤΟΣ.....	35
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ	35
ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ.....	36
1.4 ΧΡΙΣΤΟΣ ΑΝΤΙΦΩΝΗΤΗΣ.....	37
1.5 ΑΓΙΟΣ ΒΛΑΣΙΟΣ	39
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ	39
ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ.....	40
1.6 ΑΓΙΟΣ ΣΑΒΒΑΣ.....	41
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ	42
ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ.....	43
1.7 ΑΓΙΟΙ ΚΗΡΥΚΟΣ ΚΑΙ ΙΟΥΛΙΤΤΑ	44
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ.....	44
ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ.....	45

1.8 ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ο ΜΙΚΡΟΣ	46
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ	48
ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ.....	48
1.9 ΑΓΙΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ ΤΗΣ ΕΝΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΚΥΡΙΩΤΙΣΣΑΣ.....	49
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ.....	49
ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ	50
1.10 ΑΓΙΑ ANNA.....	51
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ	52
ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ.....	52
1.11 ΝΑΟΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΑΓΙΟΥ ΠΑΤΑΠΙΟΥ	53
ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ.....	55
1.12 ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΑΝΘΙΜΟΥ	55
1.13 ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΚΑΡΙΩΤΙΣΣΑΣ.....	58
1.14 ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΟΥ ΑΡΧΟΝΤΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΥ	60
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ.....	60
ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ.....	61
1.15 ΑΓΙΟΣ ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ	62
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ.....	62
ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ.....	63
1.16 ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΟΥ ΑΡΧΟΝΤΟΣ ΚΑΛΟΚΡΑΤΑ.....	64
ΜΕΡΟΣ Γ΄: Η ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ Η ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΒΕΡΟΙΑΣ	67
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 ^ο	67
Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΚΑΙ ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ	67
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 ^ο	68
ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΣΤΟ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΑΣΤΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ: ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΧΩΡΙΚΗΣ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗΣ, ΠΡΟΣΒΑΣΙΜΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΠΟΔΟΧΗΣ	68
2.1 ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ “ΑΟΡΑΤΟΤΗΤΑ” ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ.....	68
2.2 ΦΥΣΙΚΗ ΚΑΙ ΨΗΦΙΑΚΗ ΠΡΟΣΒΑΣΙΜΟΤΗΤΑ.....	69
2.3 ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ Η ΑΠΟΞΕΝΩΣΗ ΤΗΣ ΤΟΠΙΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ	70
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 ^ο	70
ΜΕΛΕΤΕΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ	70

3.1 ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ο ΑΝΤΙΦΩΝΗΤΗΣ	71
3.2 ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΟΥ ΑΡΧΟΝΤΟΣ ΚΑΛΟΚΡΑΤΑ.....	72
3.3 ΑΓΙΟΣ ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ	73
3.4 ΠΑΛΑΙΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ	75
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 ^ο	78
4. ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΩΝ ΝΑΩΝ ΤΗΣ ΒΕΡΟΙΑΣ	78
4.1 Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΘΕΜΑΤΙΚΗΣ ΔΙΑΔΡΟΜΗΣ	78
4.2 ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΕΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ	78
1^Η ΔΙΑΔΡΟΜΗ: ΟΙ ΝΑΟΙ ΤΗΣ ΣΥΝΟΙΚΙΑΣ ΤΗΣ ΚΥΡΙΩΤΙΣΣΑΣ	78
2^Η ΔΙΑΔΡΟΜΗ: ΟΙ ΝΑΟΙ ΤΗΣ ΣΥΝΟΙΚΙΑΣ ΤΗΣ ΜΑΚΑΡΙΩΤΙΣΣΑΣ	78
3^Η ΔΙΑΔΡΟΜΗ: ΕΜΠΟΡΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ	79
4^Η ΔΙΑΔΡΟΜΗ: ΟΙ ΝΑΟΙ ΤΗΣ ΒΛΑΧΙΚΗΣ ΣΥΝΟΙΚΙΑΣ	79
4.3 ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΗΠΙΩΝ ΚΑΙ ΕΞΥΠΝΩΝ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΩΝ ΓΙΑ ΤΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΣΥΝΘΗΚΩΝ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ	81
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	87
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	89

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία εξετάζει το πλούσιο απόθεμα των βυζαντινών ναών της Βέροιας, εστιάζοντας στις διαδικασίες αποκατάστασης, την πολιτιστική τους αξιοποίηση και τη διαμόρφωση σύγχρονων προτάσεων για την ανάδειξή τους. Η Βέροια αποτελεί ένα μοναδικό οικιστικό και θρησκευτικό σύνολο, με δεκάδες σωζόμενους ναούς που φέρουν σπάνιας αξίας τοιχογραφίες και αρχιτεκτονικά στοιχεία. Στο πλαίσιο αυτό, αναλύεται η κατάσταση διατήρησης των μνημείων, καταγράφονται τα σημαντικότερα έργα συντήρησης και αποκατάστασης που έχουν υλοποιηθεί διαχρονικά, και αποτιμάται η τρέχουσα εικόνα τους. Παράλληλα, αναδεικνύονται τα σύγχρονα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι ναοί, όπως οι φθορές από το χρόνο, οι περιβαλλοντικοί παράγοντες και οι προκλήσεις στην προσβασιμότητα και την καθημερινή διαχείριση. Μέσα από τη βιβλιογραφική επισκόπηση και τη μελέτη περίπτωσης, η εργασία δεν περιορίζεται στην καταγραφή της υφιστάμενης κατάστασης, αλλά προχωρά στη διατύπωση καινοτόμων και βιώσιμων προτάσεων ανάδειξης. Οι προτάσεις αυτές περιλαμβάνουν τη χρήση ψηφιακών τεχνολογιών, τη διασύνδεση των ναών σε θεματικές πολιτιστικές διαδρομές και την ενσωμάτωσή τους στην τουριστική στρατηγική της πόλης, με στόχο τη μετατροπή τους από παθητικά ιστορικά τεκμήρια σε ζωντανούς πυρήνες πολιτισμού και τοπικής ανάπτυξης.

Λέξεις-κλειδιά: Βυζαντινοί ναοί, Βέροια, ιστορία, μορφολογία – τυπολογία ναών, αποκατάσταση, πολιτιστική αξιοποίηση, ανάδειξη μνημείων, μελέτη περίπτωσης, πολιτιστικές διαδρομές, προσβασιμότητα, βυζαντινά μνημεία

ABSTRACT

This paper examines the rich stock of Byzantine churches in Veria, focusing on the restoration processes, their cultural exploitation and the formulation of contemporary proposals for their promotion. Veria is a unique residential and religious complex, with dozens of surviving churches that bear rare frescoes and architectural elements. In this context, the state of conservation of the monuments is analyzed, the most important conservation and restoration projects that have been implemented over time are recorded, and their current image is assessed. At the same time, the contemporary problems faced by the churches are highlighted, such as damage from time, environmental factors and challenges in accessibility and daily management. Through the bibliographic review and case study, the paper is not limited to recording the existing situation, but proceeds to formulate innovative and sustainable promotion proposals. These proposals include the use of digital technologies, the interconnection of temples in thematic cultural routes and their integration into the city's tourism strategy, with the aim of transforming them from passive historical documents into living nuclei of culture and local development.

Keywords: Byzantine temples, Veria, history, morphology – typology of temples, restoration, cultural exploitation, promotion of monuments, case study, cultural routes, accessibility, Byzantine monuments

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η πόλη της Βέροιας αποτελεί ένα από τα πιο υποβλητικά και ιδιότυπα οικιστικά παλίμψηστα του ελλαδικού χώρου, καθώς διασώζει στον σύγχρονο αστικό της ιστό μια μοναδική πυκνότητα βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων. Η ιστορική της συνέχεια, η οποία εκτείνεται αδιάλειπτα από την αρχαιότητα έως τις μέρες μας, σφραγίστηκε καθοριστικά από την πρώιμη εδραίωση της χριστιανικής της ταυτότητας μετά το μνημειώδες κήρυγμα του Αποστόλου Παύλου. Κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο, η οικονομική ευμάρεια της τοπικής ελίτ και το κλειστό, εσωστρεφές σύστημα των περιμαντρωμένων συνοικιών οδήγησαν σε μια πρωτοφανή οικοδομική δραστηριότητα. Αποτέλεσμα αυτής της πνευματικής και υλικής άνθησης ήταν η δημιουργία δεκάδων ναών, προσδίδοντας δικαιωματικά στην πόλη το ιστορικό προσωνύμιο «Μικρή Ιερουσαλήμ». Σήμερα, στη Βέροια διασώζονται σαράντα οκτώ βυζαντινοί και μεταβυζαντινοί ναοί, οι οποίοι συνιστούν πολιτιστικούς θησαυρούς παγκόσμιας εμβέλειας. Ωστόσο, η υφιστάμενη κατάσταση αυτών των μνημείων αναδεικνύει μια βαθιά και ανησυχητική αντίφαση. Η άναρχη μεταπολεμική ανοικοδόμηση και η ραγδαία εξάπλωση του συστήματος της αντιπαροχής κατά τις δεκαετίες του 1960 έως 1980 ανέτρεψαν ριζικά τη σχέση των ναών με τον δημόσιο χώρο. Τα μνημεία, από ζωντανοί πυρήνες της κοινοτικής και θρησκευτικής ζωής των ενοριών, μετατράπηκαν σε απομονωμένες «νησίδες» και εγκλωβίστηκαν στους ακάλυπτους χώρους πολυώροφων πολυκατοικιών ή στο τέλος αστικών αδιεξόδων. Αυτή η σύγχρονη πολεοδομική «αορατότητα», σε συνδυασμό με τα σοβαρά ελλείμματα φυσικής και ψηφιακής προσβασιμότητας, στερεί από το κοινό τη βιωματική επαφή με τα μνημεία και οδηγεί σταδιακά στην αποξένωση της τοπικής κοινωνίας από την ίδια της την κληρονομιά.

Στο πλαίσιο μιας ακαδημαϊκής έρευνας, η καθολική συμπερίληψη και των σαράντα οκτώ σωζόμενων ναών θα καθιστούσε τη μελέτη χαοτική και περιγραφική. Για τον λόγο αυτό, η παρούσα διπλωματική εργασία προχωρά σε μια αυστηρή και μεθοδολογικά τεκμηριωμένη επιλογή δεκαέξι εμβληματικών ναών. Οι συγκεκριμένοι ναοί δεν επιλέχθηκαν τυχαία, αλλά επειδή συνιστούν τα πλέον αντιπροσωπευτικά ιστορικά, αρχιτεκτονικά και χωροταξικά παραδείγματα για την ανάδειξη του κεντρικού ερευνητικού μας ζητήματος.

Μέσα από το πρίσμα αυτό, εξετάζονται ναοί-σταθμοί όπως η μνημειώδης Παλαιά Μητρόπολη, η οποία λειτουργεί ως το ιδανικό μοντέλο μεγάλης κλίμακας για την απελευθέρωση του ζωτικού χώρου και την αστική επανένταξη μέσω απαλλοτριώσεων. Αντίστοιχα, ο ναός της Αναστάσεως του Χριστού, με τις περίφημες τοιχογραφίες του Γεωργίου Καλλιέργη, εισάγει τη διάσταση των κορυφαίων καλλιτεχνικών δημιουργιών που παραμένουν λειτουργικά περιορισμένες. Στον αντίποδα, ναοί όπως ο Χριστός Αντιφωνητής, ο Άγιος Προκόπιος και ο Άγιος Νικόλαος του Άρχοντος Καλοκρατά επιλέχθηκαν διότι συμπυκνώνουν τις πιο ακραίες και σύνθετες μορφές πολεοδομικού πνιγμού. Στα μνημεία αυτά καταγράφεται η πλήρης οπτική απομόνωση, η υποβάθμιση του περιβάλλοντος χώρου από ερείπια, καθώς και η προβληματική σύγκυση μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού

χώρου, όπου οι αυλές των ναών μετατρέπονται σε κοινόχρηστες αυλές πολυκατοικιών.

Παράλληλα, η επιλογή των δεκαέξι ναών έγινε με γεωγραφικά και πολεοδομικά κριτήρια, ώστε να καλύπτονται οι τέσσερις ιστορικές χριστιανικές συνοικίες της πόλης: της Κυριώτισσας, της Μακαριώτισσας, της Βλάχικης συνοικίας, καθώς και του σύγχρονου Εμπορικού Κέντρου. Με αυτόν τον τρόπο, αποδεικνύεται ότι το φαινόμενο της «αορατότητας» δεν είναι αποσπασματικό, αλλά δομικό χαρακτηριστικό ολόκληρου του ιστορικού κέντρου.

Κατά συνέπεια, ο κύριος σκοπός της εργασίας δεν εξαντλείται σε μια στείρα ιστορική ή μορφολογική καταγραφή, αλλά προχωρά στη διατύπωση συγκεκριμένων, ήπιων και «έξυπνων» προτάσεων ανάδειξης. Μέσα από την ανάπτυξη τεσσάρων Θεματικών Πολιτιστικών Διαδρομών και την επιστράτευση σύγχρονων ψηφιακών τεχνολογιών (όπως κωδικοί QR, τρισδιάστατες εικονικές περιηγήσεις 360° και εφαρμογές GPS storytelling), επιδιώκεται η άρση του οπτικού αποκλεισμού. Στόχος είναι η οργανική επανένταξη αυτών των δεκαέξι εμβληματικών ναών στον ζωντανό ιστό της Βέροιας, μετατρέποντάς τους από παθητικά, ιστορικά τεκμήρια σε δυναμικούς πυρήνες πολιτισμού, εκπαίδευσης και τοπικής βιώσιμης ανάπτυξης.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΣΚΟΠΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η παρούσα διπλωματική εργασία πραγματεύεται το πλούσιο απόθεμα των βυζαντινών και μεταβυζαντινών ναών της πόλης της Βέροιας, εξετάζοντας διαχρονικά τις διαδικασίες αποκατάστασής τους και τους τρόπους με τους οποίους εντάσσονται στο σύγχρονο πολιτιστικό γίγνεσθαι. Κύριος σκοπός της μελέτης είναι η καταγραφή της υφιστάμενης κατάστασης των μνημείων, η ανάδειξη των οξυμένων προβλημάτων ορατότητας και προσβασιμότητας που αντιμετωπίζουν στον σύγχρονο αστικό ιστό, καθώς και η διατύπωση καινοτόμων, βιώσιμων προτάσεων για την ανάδειξη και την οργανική τους επανένταξη στην καθημερινή ζωή της πόλης. Για την πληρέστερη και συστηματικότερη διερεύνηση του θέματος, η παρούσα διπλωματική εργασία διαρθρώνεται σε τρία διακριτά και αλληλοσυμπληρούμενα κεφάλαια:

Στο πρώτο κεφάλαιο, εξετάζεται το ιστορικό υπόβαθρο της πόλης της Βέροιας. Γίνεται εκτενής αναφορά στην άφιξη του Αποστόλου Παύλου, τη διάδοση του Χριστιανισμού και την εδραίωση της θρησκευτικής ταυτότητας της περιοχής. Παράλληλα, αναλύεται η οργάνωση του αστικού χώρου, με έμφαση στα τείχη, τις κεντρικές οδούς και τις παραδοσιακές συνοικίες, ενώ το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με μια σύντομη ιστορική αναδρομή στη δημιουργία και την εξέλιξη των ναών της πόλης.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, πραγματοποιείται η εστιασμένη παρουσίαση των δεκαέξι επιλεγμένων ναών, οι οποίοι αποτελούν τον κορμό της μελέτης. Για το κάθε μνημείο παρατίθεται ένα σύντομο ιστορικό πλαίσιο, καθώς και μια περιεκτική περιγραφή της αρχιτεκτονικής και εικονογραφικής του φυσιογνωμίας, ώστε να γίνει κατανοητή η καλλιτεχνική και πολιτισμική του αξία.

Στο τρίτο κεφάλαιο, το οποίο αποτελεί και τον πυρήνα της μεθοδολογικής και πρακτικής προσέγγισης της εργασίας, αναλύεται η διαχείριση της βυζαντινής πολιτιστικής κληρονομιάς. Εξετάζονται κριτικά τα διαχρονικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι ναοί της Βέροιας, με κύρια έμφαση στα εμπόδια ορατότητας και προσβασιμότητας, μέσα από συγκεκριμένες μελέτες περίπτωσης (case studies). Η εργασία κορυφώνεται με τη διατύπωση σύγχρονων προτάσεων ανάδειξης, τον σχεδιασμό θεματικών πολιτιστικών διαδρομών και την κατάθεση ήπιων, έξυπνων παρεμβάσεων, με στόχο την οργανική επανένταξη των μνημείων στη ζωή και τον ιστό της σύγχρονης πόλης.

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΜΕΡΟΣ Α΄: Η ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΒΕΡΟΙΑΣ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ: ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΒΕΡΟΙΑΣ

Εικόνα 1 Πανοραμική άποψη της πόλης

Η Βέροια είναι μια πόλη με μακραίωνη ιστορία, καθώς η πρώτη αναφορά για την ύπαρξη της γίνεται σε κείμενο το Θουκυδίδη το 432 π. Χ., όταν αναφέρεται στην εκστρατεία των Αθηναίων στη Χαλκιδική για να υποτάξουν τον Μακεδόνα βασιλιά Περδίκκα τον Β΄, όπως αναφέρει ο Χιονίδης¹, ενώ τα αρχαιολογικά ευρήματα τοποθετούν την πρώτη κατοίκηση στην ευρύτερη περιοχή από την νεολιθική περίοδο, δηλαδή από το 7000 π. Χ., σύμφωνα με το νεολιθικό οικισμό της Νέας Νικομήδειας². Αποτελεί, λοιπόν, μια πόλη με εντυπωσιακή ιστορική συνέχεια, καθώς κατοικείται αδιάλειπτα ήδη από την Εποχή του Λίθου, αναπτύσσοντας τη δυναμική της παρουσία καθ' όλη τη διάρκεια των ιστορικών χρόνων³. Είναι χτισμένη σε μια προνομιακή και αμφιθεατρική τοποθεσία, πάνω σε ένα χαμηλό αλλά φυσικό άνδηρο στους πρόποδες του Βερμίου, το οποίο μοιάζει με εξώστη. Η γεωγραφική της θέση υπήρξε ανέκαθεν στρατηγική, καθώς η Βέροια αποτελεί το σταυροδρόμι σημαντικών οδικών αρτηριών της Μακεδονίας, ανάμεσα στις κοίτες του Αξιού και του Αλιάκμονα. Βρίσκεται σε

¹Χιονίδης, 1993, σ. 28

²Κολτσίδας, 2012, σ. 96

³ Δεν υπάρχουν ιστορικές πηγές για το πώς ακριβώς η Βέροια μετατράπηκε από χωριό σε πόλη. Πιθανόν όμως αυτό να έγινε τον 4ο αι. π. Χ. από τον Φίλιππο Β', ο οποίος οργάνωσε τις πόλεις της Μακεδονίας δίνοντάς τους διοίκηση και οικονομική ελευθερία.

κομβικό σημείο, σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα και πολύ κοντά στα δύο μεγάλα κέντρα του μακεδονικού βασιλείου, τις Αίγες και την Πέλλα⁴. Η πόλη δέσποζε στο κέντρο της αρχαίας Βοττιαίας, της αρχαίας μακεδονικής πεδιάδας. Τα γεωφυσικά της όρια παρέμειναν αναλλοίωτα καθ' όλη την ιστορική της διαδρομή, γεγονός που συνέβαλε καθοριστικά στη διατήρηση της αυτονομίας της. Στα δυτικά, ο ορεινός όγκος του Βερμίου της προσέφερε φυσική οχύρωση και πηγή πόσιμου ύδατος. Στα νότια, ο Αλιάκμονας χάραζε το φυσικό της σύνορο, ρέοντας ανάμεσα στο Βέρμιο και τα Πιέρια Όρη. Στα βόρεια συνόρευε με τη Μιέζα, ενώ στα ανατολικά η πόλη της Πέλλας αποτελούσε το έτερο ισχυρό κέντρο, με τον ποταμό Λουδία να λειτουργεί ως το φυσικό τους σύνορο⁵. Το όνομα της πόλης, αν και η ετυμολογία του είναι αμφιλεγόμενη, όπως θα δούμε παρακάτω, παρέμεινε σε όλη τη διαχρονική της πορεία αναλλοίωτο, χωρίς ποτέ να έχει σταματήσει να χρησιμοποιείται ή να έχει διεκδικηθεί από άλλες πόλεις ή οικισμούς, γεγονός που υποδηλώνει τη συνεχή κατοίκηση της πόλης μέχρι και σήμερα. Αναφέρεται, λοιπόν, ως <<Βέροια. Κόρη του μυθικού βασιλιά της Μακεδονίας Βέρη, αδελφή της Μιέζης (Μιέζα, αρχαία πόλη της Μακεδονίας στα χαμηλότερα άνθηρα του Βερμίου, νότια της Νάουσας, μεταξύ του Κοπανού, των Λευκαδίων και της Νάουσας και του Όλγανου, επώνυμη της μακεδονικής πόλης της Βέροιας>>⁶. Επιπλέον, εννοιολογικά προκύπτει το όνομα της και από την μυθική νύμφη της Ημαθίας, Βερόη, νύμφη των υδάτων, μία από τις Ωκεανίδες, καθώς στην πόλη υπάρχουν τρεχούμενα νερά από την αρχαιότητα έως σήμερα, τα οποία είναι σημαντικά και για την ύδρευση αλλά και για την άρδευση της πόλης. Παράλληλα, ο Χιονίδης αναφέρει την άποψη ότι το όνομα οφείλεται στη Βέροια, κόρη του Βέρητα, γιου του Μακεδόνα αλλά και την άποψη του Στέφανου Βυζάντιου, ο οποίος στο βιβλίο «Εθνικά», αναφέρει πως το όνομα προήλθε από τον μυθικό ιδρυτή της πόλης Φέρωνα⁷, στου οποίου το όνομα οι Μακεδόνες μετέτρεψαν το γράμμα Φ σε Β (Φέρων-Βέρων-Βέροια). Τέλος, επί τουρκοκρατίας αναφερόταν ως «Καραφέρια», πιθανόν λόγω των άφθονών νερών και των συχνών βροχοπτώσεων στην περιοχή, καθώς το πρώτο συνθετικό «καρά», σήμαινε το μαύρο, το έντονο, το πυκνό, άρα ήθελε να περιγράψει τη μαύρη και σκοτεινή Βέροια⁸.

⁴Brocas-Deflassieux, 1999

⁵Κολτσίδας, 2012, σ. 59

⁶Κολτσίδας, 2012, σ. 85

⁷Χιονίδης, 1993, σ. 24

⁸Κολτσίδας, 2012, σ. 8

Εικόνα 2 Αποψη της πόλης σήμερα

1.1 ΡΩΜΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ ΚΑΙ Η ΕΛΕΥΣΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ

Μετά τη μάχη της Πύδνας, το 168 π. Χ., στην οποία οι μακεδονικές δυνάμεις χάνουν από την ρωμαϊκή αυτοκρατορία, η Βέροια υποτάσσεται στη Ρώμη. Στα τέλη του 2^{ου} π. Χ. αιώνα, οι Ρωμαίοι κατασκεύασαν την Εγνατία οδό, η οποία διέσχισε όλο τον μακεδονικό χώρο, και της οποίας παρακαμπτήρια οδός περνούσε από το κέντρο της πόλης της Βέροιας⁹. Έτσι, μετά την παρακμή και την εγκατάλειψη των Αιγών και της Πέλλας¹⁰, η Βέροια γίνεται και επίσημα πρωτεύουσα του «Κοινού των Μακεδόνων». Μαζί, μάλιστα, με τα προνόμια που της δόθηκαν, από τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, ως έδρας της ομοσπονδίας των μακεδονικών πόλεων, κατέστη το σημαντικότερο κέντρο της Μακεδονίας. Αυτό πιστοποιείται και από το γεγονός, ότι ο Απόστολος Παύλος επέλεξε τη Βέροια για να κηρύξει τη νέα θρησκεία του Χριστιανισμού. Ο Απόστολος των Εθνών Παύλος ήρθε στη Βέροια μετά τη δίωξη του από τη Θεσσαλονίκη, συνοδευόμενος από τον Σίλα και τον Τιμόθεο, στα ρωμαϊκά χρόνια, είτε το 46 ή 50 ή 51, ή ίσως 54-55 μ. Χ., ή κάπου ανάμεσα στα χρόνια 44-56 μ. Χ.¹¹. Την εποχή εκείνη η Βέροια ήταν πολυπληθέστατη και μάλιστα, υπήρχε και μεγάλη εβραϊκή συνοικία. Οι Βεροιώτες, ντόπιοι και Εβραίοι, συνέρρευσαν μαζικά για να παρακολουθήσουν το κήρυγμα του Αποστόλου Παύλου, πολλοί ασπάστηκαν τη νέα θρησκεία, και μάλιστα, ο βεροιώτης Σωσίπατρος ή Σώπατρος, εντάχθηκε στους μαθητές του και τον ακολούθησε στη Μικρά Ασία¹². Είναι σημαντικό να αναφερθεί, ότι σύμφωνα με τον ευαγγελιστή Λουκά, οι Ιουδαίοι της Βέροιας ήταν πιο καλοπροαίρετοι από αυτούς της Θεσσαλονίκης, δέχθηκαν με μεγάλη προθυμία το κήρυγμα του και κάθε μέρα μελετούσαν την Αγία Γραφή. Μάλιστα, αρκετά γρήγορα πολλοί άντρες και γυναίκες

⁹Κολτσιδάς, 2012, σ. 168

¹⁰ Λόγω των σεισμών αλλά κυρίως εξαιτίας των καταστροφών που υπέστησαν από τις ρωμαϊκές επιθέσεις.

¹¹Κολτσιδάς, 2016, σ. 74

¹²Κολτσιδάς, 2012, σ. 174

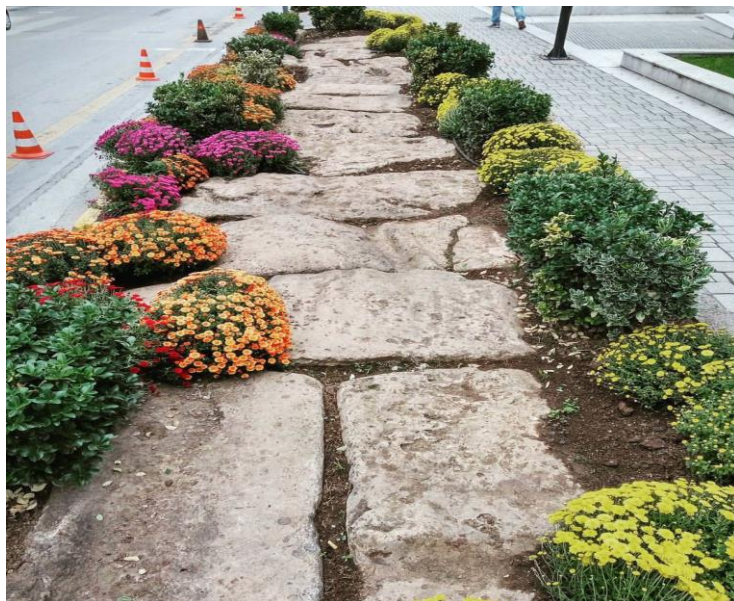
της ανώτερης κοινωνικής τάξης ασπάστηκαν τον χριστιανισμό. Όταν οι Ιουδαίοι της θεσσαλονίκης έμαθαν ότι ο Παύλος κήρυττε και στη Βέροια, ήρθαν στην πόλη προκαλώντας αναστάτωση. Έτσι, οι χριστιανοί αναγκάστηκαν να φυγαδέψουν τον Απόστολο Παύλο και να τον μεταφέρουν στην Αθήνα¹³. Το γεγονός ότι το κήρυγμα του Αποστόλου Παύλου βρήκε πρόσφορο έδαφος στη Βέροια, αποδεικνύεται και από την δεύτερη επίσκεψη που πραγματοποίησε στην πόλη, προξενώντας βαθιά εντύπωση στους κατοίκους και σηματοδοτώντας την απαρχή της χριστιανικής τους ταυτότητας. Ο Ονήσιμος ο Φιλήμονας, γίνεται ο πρώτος επίσκοπος της Βέροιας, τα χρόνια 61 – 106 μ. Χ., και έτσι ιδρύθηκε, από τον ίδιο τον Απόστολο Παύλο, η Αποστολική Εκκλησία της Βέροιας¹⁴.

Εικόνα 3. Βήμα Απόστολου Παύλου

¹³ Πράξεις 17, 10-15

¹⁴ Κολτσιδάς, 2016, σ. 77

Εικόνα 4. Ρωμαϊκός δρόμος

1.2 Η ΒΕΡΟΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ ΩΣ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ

Στους βυζαντινούς χρόνους η Βέροια ταλαιπωρήθηκε αρκετά και για αιώνες από πρόσκαιρες καταλήψεις και επιδρομές διαφόρων λαών, όπως οι Γέτες, οι Γότθοι, οι Έρουλοι, οι Ούννοι και οι Βούλγαροι. Ιδιαίτερη αναστάτωση είχαν προκαλέσει στην ευρύτερη περιοχή της Κεντρικής Μακεδονίας οι σλαβικές επιδρομές. Παρά τις πιέσεις όμως, οι κάτοικοι της πόλης προέβαλλαν πάντα σθεναρή αντίσταση, φροντίζοντας για τη συνεχή επισκευή και ενίσχυση των τειχών τους. Το έτος 896, ένας ισχυρός σεισμός προκάλεσε εκτεταμένες καταστροφές σε οικίες και δημόσια κτίρια της Βέροιας, ενώ λίγο αργότερα, το 904, εμφανίζονται οι Σαρακηνοί στη Θεσσαλονίκη, οι οποίοι τελικά καταλαμβάνουν τόσο τη Θεσσαλονίκη όσο και τη Βέροια. Κατά τα τέλη του 10ου και τις αρχές του 11ου αιώνα, η πόλη αποκτά ιδιαίτερη διοικητική σημασία. Ο αυτοκράτορας Ιωάννης Τσιμισκής την αναγάγει σε έδρα τοπικού «θέματος», το «Θέμα Βεροίας». Ωστόσο, το 985 η πόλη καταλαμβάνεται από τον Βούλγαρο τσάρο Σαμουήλ, κατά την κάθοδο των Βουλγάρων προς τον νότο και την κατάληψη της Μακεδονίας. Τότε, η πόλη υπάγεται στην αρχιεπισκοπή της Αχρίδας, καθεστώς που διατηρήθηκε και επί αυτοκράτορα Βασιλείου Βουλγαροκτόνου με το τρίτο σιγίλλιο του 1020, το οποίο σεβάστηκε λόγω σκοπιμότητας¹⁵. Η Βέροια απελευθερώνεται τελικά το 1001 από τον Βυζαντινό αυτοκράτορα Βασίλειο Β' τον Βουλγαροκτόνο. Το 1204 πέφτει στα χέρια των σταυροφόρων μαζί με τη Θεσσαλονίκη αλλά μέσα στη γενική αστάθεια που επικρατεί οι Βούλγαροι καταλαμβάνουν ξανά την περιοχή και ακολουθεί η δεύτερη βουλγαροκρατία, την περίοδο 1206-1207. Εκείνη την περίοδο, ο επίσκοπος ήταν Βούλγαρος και πιθανολογείται ότι τότε μεταφέρθηκε η κάρα του Αγίου Κλήμεντος,

¹⁵Χιονίδης Γ. , 2024, σ. 154

Αρχιεπισκόπου της Βουλγαρίας, στην μονή Προδρόμου Βεροίας όπου φυλάσσεται μέχρι σήμερα. Λίγο αργότερα, όταν η πόλη ανακαταλαμβάνεται από τους Φράγκους και επίσκοπος γίνεται ο λατίνος Γουαρίνος, ο οποίος στη συνέχεια έγινε αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης και ακολουθεί μια μακρόχρονη περίοδος αδράνειας, οικονομικής απραξίας και ένδειας. Με το πέρας των αιώνων, όμως, οι βυζαντινές δυνάμεις οργανώνονται σε περιφερειακά κράτη και δεσποτάτα. Έτσι, το 1224 η Βέροια περιέρχεται στο Δεσποτάτο της Ηπείρου υπό τον Θεόδωρο Άγγελο, ενώ το 1246 εντάσσεται στην Αυτοκρατορία της Νίκαιας από τον Ιωάννη Γ' Βατάτζη και στη συνέχεια, περνά υπό την προστασία των Παλαιολόγων (Μιχαήλ Η' και Ανδρόνικος Κομνηνός Παλαιολόγος)¹⁶. Κατά την περίοδο αυτή, η Βέροια αναβαθμίζεται σημαντικά: η Επισκοπή της προάγεται σε Μητρόπολη Βεροίας και η πόλη ορίζεται ξανά ως έδρα «θέματος» με διοικητή που φέρει τον τίτλο του Δούκα. Το 1315 πραγματοποιούνται τα εγκαίνια του ναού της Αναστάσεως του Χριστού από τον Πατριάρχη Νήφωνα Α'. Οι πολιτικές ανακατατάξεις συνεχίζονται τον 14ο αιώνα καθώς, το 1346, η πόλη καταλαμβάνεται από τον Σέρβο κράλη Στέφανο Δουσάν. Το 1350, ανακαταλαμβάνεται από τον Ιωάννη ΣΤ' Καντακουζηνό, ενώ την περίοδο 1350-1360, πέφτει ξανά στα χέρια του Στέφανου Δουσάν. Η οθωμανική απειλή εμφανίζεται το 1361, όταν η Βέροια καταλαμβάνεται για πρώτη φορά από τους Τούρκους. Παρά τις δυσκολίες, καθ' όλη τη διάρκεια του 13ου και 14ου αιώνα, η Βέροια εξακολουθούσε να είναι μια μεγάλη και πολυσύχναστη πόλη με οικονομική και πολιτιστική άνθηση. Η οριστική κατάληψη της πόλης από τους Τούρκους επήλθε το 1448.

1.3 Η ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ: ΤΕΙΧΗ, ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ

Όπως, αναφέρθηκε πιο πριν, αρκετά σημαντικό για την ανάπτυξη της πόλης ήταν η γεωφυσική της θέση που της προσέφερε καλή φυσική προστασία. Όπως και σε άλλες όμως μακεδονικές πόλεις, η φυσική της προστασία ενισχύθηκε από ισχυρά τείχη. Τα τείχη της Βέροιας υπέστησαν αλλεπάλληλες καταστροφές και ενισχύθηκαν αρκετές φορές μέσα στους αιώνες, ενώ σήμερα διακρίνονται ακόμη κάποια σωζόμενα κατάλοιπα τους. Αν και κάποια τμήματα των ερειπίων των τειχών χρονολογήθηκαν τον 4ο αιώνα π.Χ., το μεγαλύτερο μέρος των ορατών θεμελιώσεων χρονολογείται στην ελληνιστική περίοδο¹⁷. Η υποδομή των τειχών αποτελείται από επιμήκεις πώρινους λίθους, τοποθετημένους κατά το ψευδο-ισοδομικό σύστημα, προσδίδοντας στην κατασκευή μια κανονική και καλαίσθητη όψη. Η οχύρωση ενισχυόταν από τετραγωνικούς πύργους και προμαχώνες, εκ των οποίων σήμερα σώζονται μόνο τμήματα των θεμελίων, οι οποίοι θωράκιζαν τα ευάλωτα σημεία, όπως οι πύλες. Παράλληλα, η διαίρεση του τείχους σε επιμέρους τμήματα, τα μεταπύργια, διευκόλυνε την αποτελεσματική οργάνωση της άμυνας.

Το ανώτερο τμήμα των τειχών είχε οικοδομηθεί με *spolia*. Συγκεκριμένα, χρησιμοποιήθηκαν θραύσματα μαρμάρων από βωμούς, επιτύμβιες στήλες και

¹⁶Κολτσίδας, 2012, σ. 214

¹⁷Brocas-Deflassieux, 1999, σ. 35

αρχιτεκτονικά μέλη, τα οποία συνδέονταν πρόχειρα με πλίνθους και ασβεστοκονίαμα. Οι εργασίες ανακατασκευής και ενίσχυσης τοποθετούνται στη ρωμαϊκή περίοδο κατά τον 3^ο- 4^ο αιώνα, όταν η ανάγκη αντιμετώπισης των βαρβαρικών επιδρομών έγινε επιτακτική. Αυτό επιβεβαιώνεται και από την παρουσία ημιτελών επιγραφών και στηλών, που χρησιμοποιήθηκαν βιαστικά ως απλό οικοδομικό υλικό¹⁸. Κατά τα βυζαντινά χρόνια, τα τείχη ενισχύθηκαν σε ύψος από τον Βασίλειο Β', το 1007, με αποτέλεσμα η πόλη να καταστεί σημαντικό οχυρό, το οποίο της προσέδωσε κύρος έναντι άλλων περιφερειακών πόλεων της εποχής. Τέλος, αρκετά σημαντική ήταν η ενίσχυση και η συμπλήρωση των τειχών αλλά και η κατασκευή του Πύργου με το ρολόι, αλλιώς «το Ρολόι», από τους Σέρβους και τον κρᾶλη Στέφανο Δουσάν, τα χρόνια 1347-1349/1350, στην προσπάθεια τους να οχυρώσουν την πόλη και να την χρησιμοποιήσουν ως ορμητήριο¹⁹. Η Βέροια είχε τρεις κύριες πύλες, από όπου ξεκινούσαν οι κυριότερες οδοί της, με τις οποίες επικοινωνούσε με την περιφέρεια και τις γύρω πόλεις. Η Βασιλική Πύλη, στη βόρεια έξοδο, πήρε πιθανόν το όνομα της από το «Βασιλικό» ποταμό, τον σημερινό Τριπόταμο, από την οποία ξεκινούσαν δύο βασικές οδοί, η μία οδηγούσε προς την Έδεσσα, την Άνω Μακεδονία και τη Ιλλυρία και η άλλη προς την Πέλλα. Η πιο σημαντική ίσως πύλη ήταν η Ευιαστική Πύλη²⁰, στη δυτική έξοδο, στο δυτικό τμήμα της σημερινής πλατείας Ωρολογίου, από όπου άρχιζε η οδός που οδηγούσε στην Ελήμια και στην Ήπειρο. Πλευρικά των τειχών της βρίσκονταν δύο βυζαντινοί πύργοι, ο ένας εκ των οποίων ονομαζόταν ο «Βυζαντινός πύργος της Βέροιας» ή ο «Πύργος της Βεργίνας». Τέλος, υπήρχε η Οψικιανή Πύλη, στη νότια έξοδο, από την οποία ξεκινούσε η οδός που οδηγούσε στην Πιερία, όπως και σήμερα²¹. Πολλές πληροφορίες για τα τείχη, τους πύργους και τις πύλες είναι γνωστές από τους περιηγητές του 19^{ου} αιώνα, καθώς διασώζονταν σε καλή κατάσταση την εποχή της επίσκεψής τους. Ο Delacoulonche εστιάζει στην επαναχρησιμοποίηση του αρχαίου υλικού, και περιγράφει τα τείχη ως ένα μωσαϊκό από spolia, καθώς μέσα στην τοιχοποιία διέκρινε κανείς κάθε είδους θραύσματα, μαρμάρινα ανάγλυφα, τμήματα κιόνων και επιγραφές, ενώ αναφέρεται και στην ύπαρξη βυζαντινών πύργων, οι οποίοι σώζονταν ακόμα στην εποχή του, τους οποίους περιγράφει ως ερειπωμένους αλλά επιβλητικούς²². Αντίστοιχα, ο Leake περιγράφει τα τείχη και παρατηρεί πως έχουν υποστεί πολλές μεταγενέστερες επισκευές²³.

¹⁸Brocas-Deflassieux, 1999, σ. 36

¹⁹Κολτσίδας, 2012, σσ. 136-137

²⁰ Το όνομα της πύλης «Ευιαστική» προέρχεται από την πόλη Εύια, η οποία υπήρχε δυτικά της Βέροιας και στην οποία οδηγούσε ο δρόμος που ξεκινούσε από την πύλη. Το όνομα αναφέρεται σε αναθηματική επιγραφή (Brocas-Deflassieux, 1999, σ. 40)

²¹Κολτσίδας, 2012, σ. 140

²²Delacoulonche, 1859, σσ. 107-108

²³Leake, 1835, σ. 292

Εικόνα 5. Ο Πύργος της Βεργίνας

Για την οργάνωση του αστικού χώρου οι μαρτυρίες είναι ελάχιστες. Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, οι βασικοί δρόμοι της πόλης λειτουργούσαν ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα και με μικρές διαφοροποιήσεις ο πολεοδομικός ιστός έχει παραμείνει ίδιος μέχρι σήμερα, εφόσον και η επέκταση της πόλης δεν είναι μεγάλη. Επιπλέον, η ύπαρξη μνημείων, που έχουν κτιστεί με τη φορά του δρόμου ενισχύει την πεποίθηση αυτή. Αξίζει να αναφερθεί ότι τα οικοδομικά τετράγωνα είχαν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα τη μορφή ενός κλειστού συνόλου με πυρήνα κάποιο μνημείο. Αυτά τα σύνολα, με τα ομοιογενή κτίρια σε κάθε πλευρά του τετραγώνου ονομάζονταν βακουφικά²⁴. Σήμερα τα πιο χαρακτηριστικά δείγματα βακουφικών κτισμάτων σώζονται γύρω από το ναό των Αγίων Κηρύκου και Ιουλίτας, του Αγίου Γεωργίου του Μικρού, της Περιβλέπτου, της Παναγίας Δεξιάς και του Αγίου Νικολάου του άρχοντος Καλοκρατά. Μερικά από αυτά τα τετράγωνα με τον ναό στο εσωτερικό τους αποτελούσαν τις ενορίες της Μητρόπολης και τις συνοικίες της πόλης. Η συγκρότηση του οικιστικού ιστού της Βέροιας, όπως αποκαλύπτεται μέσα από διαθήκες, έγγραφα του ιεροδικείου της Βέροιας και περιηγητικά κείμενα, φανερώνει μια πόλη χωρισμένη σε ενοριακούς και θρησκευτικούς πυρήνες. Η σταδιακή εμφάνιση των συνοικιών στις γραπτές πηγές μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε την επέκταση της πόλης. Η παλαιότερη καταγεγραμμένη γειτονιά είναι αυτή του Σκωρονόχου, όπως προκύπτει από βυζαντινές διαθήκες του 14^{ου} αιώνα. Μέσα από έγγραφο του ιεροδικείου της Βέροιας του 16^{ου} αιώνα, αντλούμε πληροφορίες για τη γειτονιά του Αγίου Νικολάου και άλλους πυρήνες που αναπτύχθηκαν κατά την οθωμανική

²⁴ Τα κτίρια αυτά είχαν αποδοθεί στη μητρόπολη Βέροιας, η οποία είχε καταφέρει τη φορολογική τους απαλλαγή επί τουρκοκρατίας, και ακόμη και σήμερα κατοικούν οικογένειες αδύναμα οικονομικά έναντι μικρού μισθώματος προς τη μητρόπολη

περίοδο. Οι πηγές πληθαίνουν κατά τον 17^ο αιώνα και καταγράφουν εμβληματικές συνοικίες που διασώζονται έως σήμερα, όπως η συνοικία του Αγίου Ιωάννη και η συνοικία της Κυριώτισσας. Σύμφωνα με τον Εβλιγιά Τσελεμπή, τον Οθωμανό περιηγητή που επισκέφθηκε τη Βέροια το 1668, αλλά και τον Delacoulonche, ο οποίος βρέθηκε στη πόλη δύο αιώνες αργότερα, η πόλη παρουσίαζε μια ισορροπία ανάμεσα στο χριστιανικό και το μουσουλμανικό στοιχείο. Ο Εβλιγιά Τσελεμπή παραθέτει δεκαέξι μουσουλμανικές και δεκαπέντε χριστιανικές συνοικίες ενώ ο Delacoulonche παραθέτει δεκαέξι τζαμιά και δεκαέξι χριστιανικές ενορίες. Είναι χαρακτηριστικό, λοιπόν, στην οργάνωση της πόλης η δημιουργία γειτονιών γύρω από έναν κεντρικό λατρευτικό χώρο, οι μουσουλμανικές συνοικίες είχαν ως πυρήνα το τζαμί, το οποίο αποτελούσε το κέντρο της θρησκευτικής και κοινωνικής ζωής και οι ελληνικές - χριστιανικές συνοικίες οργανώνονταν γύρω από την Ενορία (Εκκλησία). Αυτή η δομή, που επιβεβαιώνεται και από αδημοσίευτα κτηματολογικά τεφτέρια του 19^{ου} αιώνα, εξηγεί γιατί πολλές συνοικίες φέρουν μέχρι σήμερα ονόματα αγίων²⁵.

1.4 Η ΝΑΟΔΟΜΙΑ ΤΗΣ ΒΕΡΟΙΑΣ: ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑΚΗ ΑΞΙΑ

Ήδη από τον 5ο αιώνα, η εκκλησία της Βέροιας άρχισε να αξιοποιεί τα προϋπάρχοντα δημόσια κτίρια της πόλης, όπως διοικητικά κτίσματα και λουτρά. Τα κτίρια αυτά είτε μετατρέπονταν σε χώρους εκκλησιαστικής χρήσης είτε κατεδαφίζονταν, προκειμένου στη θέση τους να ανεγερθούν νέοι ναοί και θρησκευτικά οικοδομήματα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας τέτοιας παρέμβασης αποτελεί ο περίγυρος του Ναού του Αγίου Παταπίου. Εκεί εντοπίζεται ένα σύνολο κτισμάτων και κατασκευών, το οποίο πιθανότατα αποτελούσε το επισκοπείο της Βέροιας. Μετά τον καταστροφικό σεισμό του 896, ο οποίος προκάλεσε τεράστιες ζημιές στην πόλη, η κύρια φάση ανοικοδόμησης ξεκίνησε κατά τον 11ο αιώνα. Την περίοδο αυτή η Βέροια γνώρισε μεγάλη οικονομική και πολιτιστική άνθηση, γεγονός που οδήγησε στην ίδρυση νέων εκκλησιών, με αρχαιότερη τη Μητρόπολη (1070-1080). Κατά τον 14ο αιώνα, η επισκοπή της Βέροιας προήχθη σε Μητρόπολη, αναδεικνύοντας την πόλη σε μείζον θρησκευτικό και πνευματικό κέντρο. Η Βέροια γεμίζει πλέον με περιώνυμους ναούς και μοναστήρια, αποκτώντας αργότερα το προσωνύμιο «Μικρή Ιερουσαλήμ». Στη βυζαντινή Βέροια χτίζονταν δεκάδες εκκλησίες, σε σημείο που κάθε συνοικία και ενορία διέθετε τη δική της. Μάλιστα, ιστορικά μνημονεύεται ότι η πόλη διέθετε 72 εκκλησίες, αριθμός που της χάρισε και τον ανάλογο χαρακτηρισμό: «Η Βέροια με τις 72 εκκλησίες της». Η έντονη αυτή οικοδομική δραστηριότητα υπήρξε αποτέλεσμα της αυτοκρατορικής μέριμνας, αλλά και της προσωπικής συμβολής αρχόντων, μοναχών και απλών κατοίκων. Στο έργο αυτό συνέβαλαν αξιόλογοι τεχνίτες και ζωγράφοι, οι οποίοι επιστράτευσαν τις γνώσεις, την καλλιτεχνία, αλλά και την οικονομική τους δυνατότητα²⁶. Σύμφωνα με τον Χιονίδη, η ύπαρξη τόσων πολλών ναών ερμηνεύεται μέσα από δύο βασικές εκδοχές. Η πρώτη υποστηρίζει ότι πρόκειται για οικογενειακούς ναούς, δηλαδή οι

²⁵ Παπαζώτος, 1994, σσ. 76-79

²⁶ Κολτσιδάς, 2016, σσ. 365-366

ναοί αυτοί δεν λειτουργούσαν απαραίτητα ως ενοριακοί για όλους τους κατοίκους της γειτονιάς. Στην πλειονότητά τους ήταν ιδιωτικοί/οικογενειακοί ναοί εύπορων οικογενειών, οι οποίες τους έχτιζαν δίπλα ή κοντά στα σπίτια τους. Σε άλλες περιπτώσεις, επρόκειτο για καθολικά μονών που ιδρύονταν ή διοικούνταν από τις ίδιες τις οικογένειες και τα μέλη τους, ή στα οποίαμόναζαν και άλλοι μοναχοί. Οι ναοί αυτοί αποτελούσαν περιουσιακό στοιχείο: κληρονομούνταν μαζί με την υπόλοιπη κινητή ή ακίνητη περιουσία, δωρίζονταν ή παραχωρούνταν ως προίκα. Η δεύτερη εκδοχή υποστηρίζει ότι στην πόλη ήταν εγκατεστημένοι πολλοί και αξιόλογοι κρατικοί αξιωματούχοι. Οι άνθρωποι αυτοί επέλεγαν τη Βέροια για να περάσουν τα τελευταία χρόνια της ζωής τους, καθώς συνδέονταν με την περιοχή μέσω συγγενικών δεσμών και οικονομικών συμφερόντων. Αυτοί, λοιπόν, είχαν την οικονομική δυνατότητα να ανεγείρουν ναούς και μονές²⁷. Αναφορικά με την υπόθεση ότι η ανέγερση πολλών ναών οφείλεται σε επίσημους αξιωματούχους που είχαν εξοριστεί στη Βέροια, αξίζει να σημειωθεί ότι δεν υπάρχουν σχετικές ιστορικές μαρτυρίες. Αντίθετα, κάτι τέτοιο συνέβαινε αποδεδειγμένα στο Μελένικο, το οποίο αποτελούσε τόπο εξορίας για Βυζαντινούς αξιωματούχους που είχαν πέσει σε δυσμένεια στο αυτοκρατορικό περιβάλλον και οι οποίοι έχτιζαν εκκλησίες σε ανάμνηση της εκτόπισής τους. Με βάση τα ιστορικά δεδομένα, μπορούμε να υποθέσουμε ότι το βασικότερο κίνητρο για την ανοικοδόμηση τόσων εκκλησιών ήταν το βαθύ θρησκευτικό συναίσθημα των χριστιανών της Βέροιας, σε συνδυασμό με την οικονομική τους ευμάρεια. Παράλληλα, καθοριστικό ρόλο έπαιξε το κλειστό σύστημα των περιμαντρωμένων συνοικιών και γειτονιών της πόλης. Οι συνοικίες αυτές λειτουργούσαν ως ανεξάρτητοι, κοινοτικοί, αυτοδιοικούμενοι οικισμοί με πλήρη αυτάρκεια και αυτοτέλεια, η οποία εκφραζόταν και μέσα από την ύπαρξη της δικής τους, ιδιωτικής ή προσωπικής εκκλησίας²⁸.

Αν και πολλοί ναοί στη βυζαντινή Βέροια κατασκευάζονταν εξ αρχής, όπως προαναφέρθηκε σε αρκετές περιπτώσεις πολλές εκκλησίες ανεγέρθηκαν πάνω σε προϋπάρχοντα υπολείμματα προγενέστερων ναών, οι οποίοι με τη σειρά τους είχαν καταργήσει παλαιότερα κτίρια της αρχαιότητας. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της πρακτικής αποτελούν οι ναοί της Αγίας Άννας, του Αγίου Παταπίου, και της Υπαπαντής. Τους ναούς αυτούς είτε τους τροποποιούσαν και τους ανακατασκεύαζαν, είτε χρησιμοποιούσαν τμήματα και υλικά τους για να χτίσουν νέα οικοδομήματα πάνω στα ερείπιά τους²⁹. Η επιλογή της θέσης και της μορφής των ναών γινόταν προφανώς με τέτοιο τρόπο, ώστε να μην είναι άμεσα ορατοί, αποφεύγοντας έτσι να προκαλούν την αντίδραση και τη δυσaréσκεια των Τούρκων της πόλης. Κατά τη διάρκεια των αιώνων, οι χώροι αυτοί δεν αποτελούσαν μόνο τόπους προσευχής, αλλά και καταφύγια προστασίας των κατοίκων από τις αυθαιρεσίες και τις βιαιοπραγίες των Τούρκων, καθώς και κάθε άλλου κατακτητή. Αξίζει να σημειωθεί ότι κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, οι οθωμανικές αρχές απαγόρευαν την ανέγερση οποιουδήποτε νέου ναού. Ακόμα και η συντήρηση, η ανακαίνιση, η τροποποίηση ή η επέκταση των υπαρχουσών εκκλησιών ήταν σχεδόν απαγορευτική και, στην καλύτερη περίπτωση, απαιτούσε την έκδοση σχετικών

²⁷Χιονίδης Γ., 2024, σσ. 172-174

²⁸Κολτσιδάς, 2012, σσ. 240-242

²⁹Τσιλιπάκου, 1994

σουλτανικών διαταγμάτων (φιρμανιών). Στην πλειονότητά τους, οι βυζαντινοί ναοί της Βέροιας είναι μικρά οικοδομήματα με απλή, απέρριπτη και λιτή εξωτερική μορφή και τοιχοποιία. Αντίθετα το εσωτερικό τους κοσμεύεται με περίτεχνα ζωγραφικά και γλυπτικά έργα, τοιχογραφίες και εικόνες. Ωστόσο, στο πέρασμα των αιώνων, οι περισσότεροι από αυτούς υπέστησαν σημαντικές μετατροπές, επεκτάσεις και καταστροφές, γεγονός που αλλοίωσε σημαντικά την αρχική, πρωτογενή τους μορφή³⁰. Η δεκαετία του 1960 έφερε έντονη οικιστική ανάπτυξη στη Βέροια, με την ανέγερση πολυώροφων οικοδομημάτων και τη διάνοιξη νέων οδών και πλατειών. Η εξέλιξη αυτή είχε ως αποτέλεσμα να αποκαλυφθούν και να αναδειχθούν σε ορατούς κοινόχρηστους χώρους οι περισσότερες εκκλησίες. Παρ' όλα αυτά, αρκετοί ναοί παραμένουν μέχρι και σήμερα εγκλωβισμένοι σε αδιέξοδα και αόρατους εσωτερικούς χώρους (ακάλυπτους) οικοδομικών τετραγώνων. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η εκκλησία της Αγίας Παρασκευής της Δεξιάς σε εσωτερικό χώρο της οδού Δημοσθένους, η εκκλησία του Αγίου Ανδρέα (ενορίας Αγίου Γεωργίου) σε εσωτερικό χώρο της οδού Ακαταμαχήτου, η εκκλησία του Χριστού του Αντιφωνητή σε εσωτερικό χώρο της οδού Τρύφωνος, η εκκλησία του Προφήτη Ηλία σε εσωτερικό χώρο της οδού Ιπποκράτους, η εκκλησία των Μικρών Αναργύρων σε εσωτερικό χώρο της οδού Ιεραρχών και η εκκλησία των Αγίων Κυρίκου και Ιουλίτας σε εσωτερικό χώρο της οδού Κοντογεωργάκη³¹. Σήμερα στη Βέροια διασώζονται 48 βυζαντινοί και μεταβυζαντινοί ναοί. Το εσωτερικό των 42 από αυτούς κοσμεύεται με περίτεχνες τοιχογραφίες, οι οποίες χρονολογούνται από τις αρχές του 12ου αιώνα έως και τα τέλη του 18ου αιώνα. Οι τοιχογραφικές αυτές παραστάσεις δεν παρουσιάζουν πάντα την αρχική τους καλλιτεχνική μορφή. Με την πάροδο των αιώνων, πολλές από αυτές καλύφθηκαν από νεότερες αγιογραφίες, ενώ άλλες επιχρίστηκαν ή καταστράφηκαν. Εκτός από τις τοιχογραφίες που σώζονται *in situ*, διασώζονται και ορισμένες που αποτοιχίστηκαν από κατεδαφισμένους πλέον ναούς, όπως για παράδειγμα από τον κατεδαφισμένο ναό της Κυριώτισσας.

1.4 ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ

Ιδιαίτερα σημαντική πηγή πληροφοριών αποτελούν οι επιγραφές που συναντώνται στα μνημεία της πόλης. Οι επιγραφές αυτές διαίρουνται σε τέσσερις μεγάλες κατηγορίες: κτητορικές, αφιερωματικές, επιτύμβιες και αναμνηστικές. Το μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν αναμφίβολα οι κτητορικές και οι επιτύμβιες επιγραφές. Οι ιστορικές πληροφορίες που μας παρέχουν είναι πολύτιμες, καθώς όχι μόνο δια φωτίζουν τα εκκλησιαστικά πράγματα της Βέροιας, αλλά βοηθούν και στην χρονολογική ταξινόμηση του πλούσιου ζωγραφικού και καλλιτεχνικού υλικού της πόλης. Η προσεκτική εξέταση των επιγραφών ανά εποχή αποκαλύπτει μια ενδιαφέρουσα διακύμανση στο επίπεδο της γλώσσας, εμφανίζοντας περιόδους υψηλής γλωσσικής επάρκειας αλλά και διαστήματα όπου το γλωσσικό αισθητήριο εμφανίζεται αμβλυμένο. Μέχρι το 1525 οι επιγραφές αυτής της περιόδου είναι αρκετά ορθογραφημένες και συντακτικά σωστές, ενώ κατά τον 17^ο και 18^ο αιώνα παρατηρείται ότι η σύνταξη παύει να υπακούει στους αυστηρούς γραμματικούς κανόνες. Το φαινόμενο αυτό οφείλεται στην προσπάθεια των γραφέων της εποχής να

³⁰Κολτσίδας, 2012, σσ. 242-243

³¹Κολτσίδας, 2016, σσ. 367-368

αποδώσουν την επίσημη εκκλησιαστική γλώσσα στην καθομιλουμένη, τη λαϊκή γλώσσα που μιλούσαν τότε οι κάτοικοι³².

1.5 ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΣ: ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΗ

Τέλος αξίζει να αναφερθούμε και στον μοναχισμό της Βέροιας. Ιστορικά, η οργανωμένη μοναστική ζωή στην περιοχή της Βέροιας και ευρύτερα στη Βόρεια Ελλάδα έκανε την εμφάνισή της στις όχθες του ποταμού Αλιάκμονα, αμέσως μετά το τέλος της περιόδου της Εικονομαχίας στο Βυζάντιο (726-843). Υπάρχει αναφορά σε χειρόγραφο κώδικα της Μεγίστης Λαύρας πως η Σκήτη³³ Βεροίας ήταν από τους πρώτους ασκητικούς χώρους της Ελλάδας, ενώ σε συναξάρια υπάρχουν πληροφορίες για ύπαρξη μοναστικού χώρου στην περιοχή από τον 9^ο αιώνα³⁴. Από τα μέσα περίπου του 9ου αιώνα, οι πρώτοι μοναχοί άρχισαν να εγκαταβιώνουν γύρω από τον κεντρικό λατρευτικό ναό της περιοχής, το λεγόμενο «Κυριακό», ο οποίος αρχικά ήταν αφιερωμένος στον Άγιο Λάζαρο (την Ανάσταση του Τετραημέρου Λαζάρου). Με την πάροδο του χρόνου και προς τα τέλη του ίδιου αιώνα, ένα μεγάλο πλήθος μοναχών μετακινήθηκε και οργανώθηκε γύρω από ένα νέο «Κυριακό», αφιερωμένο στον Τίμιο Προδρόμο. Στο σημείο εκείνο βρίσκεται σήμερα η ιστορική Μονή (ή Σκήτη) του Τιμίου Προδρόμου. Η περιοχή γνώρισε σπουδαία μοναστική άνθηση, με την ίδρυση πολυάριθμων μονών και στις δύο πλευρές του ποταμού. Από την πλευρά των Πιερίων λειτουργούσαν οι μονές Αγίου Λαζάρου, Τιμίου Προδρόμου, Αγίας Τριάδας, Αγίων Θεοδώρων, Μεταμόρφωσης του Σωτήρος – Μουτσιάλης και Οσίου Αντωνίου ενώ από την πλευρά του Βερμίου λειτουργούσαν οι μονές της Παναγίας Καλλίπετρας, Ασωμάτων, Προφήτη Ηλία και σύναξη Λυτής³⁵. Η Βέροια και η ευρύτερη περιφέρειά της αναδείχθηκαν σε κορυφαίο κέντρο του ορθόδοξου μοναχισμού. Στην εξέλιξη αυτή συνέβαλε η μορφολογία του εδάφους, καθώς η γεωγραφική διαμόρφωση της περιοχής ανάμεσα στον ποταμό Αλιάκμονα ευνοούσε την απομόνωση και τη δημιουργία σπηλαιωδών ασκητηρίων, αλλά και η αποστολικότητα του επισκοπικού θρόνου της Βέροιας που την καθιστούσε θρησκευτικό και λατρευτικό κέντρο. Στη Σκήτη της Βέροιας έζησαν, ασκήτησαν για πολλά έτη ή διέμεναν για σύντομα χρονικά διαστήματα εκατοντάδες αφοσιωμένοι μοναχοί, καθώς και σπουδαίες προσωπικότητες της εκκλησίας, μεγάλοι άγιοι και επιφανείς εκκλησιαστικοί διδάσκαλοι.

³² Παπαζώτος, 1994, σσ. 88-89

³³ Σκήτη κατά την εκκλησιαστική ζωή είναι η εγκαταβίωση μοναχών σε ανεξάρτητες διαμονές – ερημητήρια (οικίσκοι, σπηλιές, κελιά, καλύβες) τα οποία βρίσκονται σε συγκεκριμένη περιοχή με έναν κεντρικό ναό υπό τη διοίκηση γέροντα αποδεκτό από τη μοναστική κοινότητα και με τον οποίο διατηρούν χαλαρή και μη εξαρτώμενη σχέση. Επιπλέον σκήτη καλείται η μοναστική περιοχή στην οποία πέρα από το βασικό ναό και τον κεντρικό γέροντα με τα χρόνια εμφανίζονται και άλλες μονές με τα γειτονικά τους ερημητήρια, μια μοναστική κοινωνία δηλαδή.

³⁴ Κυριλλίδης, 2008

³⁵ Κολτσίδα, 2012, σσ. 187-188

Δέσποινα Λαζοπούλου, <<Βυζαντινοί Ναοί
της Βέροιας: Αποκατάσταση, Πολιτιστική Αξιοποίηση και Σύγχρονες Προτάσεις Ανάδειξης>>

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΜΕΡΟΣ Β΄: ΜΝΗΜΕΙΑΚΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ: ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΚΑΙ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΝΑΩΝ ΤΗΣ ΒΕΡΟΙΑΣ

1.1 ΠΑΛΑΙΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ

Η Παλαιά Μητρόπολη της Βέροιας συγκαταλέγεται στους μεγάλους επισκοπικούς ναούς που οικοδομήθηκαν στη Μακεδονία κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο. Ο ναός ήταν πιθανότατα αφιερωμένος στους Αποστόλους Πέτρο και Παύλο, αν και μια τοπική παράδοση τον αποδίδει στους Δώδεκα Αποστόλους. Ωστόσο, οι ιστορικές μαρτυρίες για τη σπουδαιότητα αυτού του μνημείου της Μακεδονίας και των Βαλκανίων είναι πράγματι φτωχές. Μόνο η επιγραφή *"τούτο έργον Νικήτα θυπόλου"* στο μαρμάρινο υπέρθυρο της δυτικής εισόδου του ναού προσδιορίζει τα πράγματα. Η επιγραφή αυτή αναφέρει τον επίσκοπο Βέροιας Νικήτα, γνωστό από έγγραφο της Μονής Εσφιγμένου του έτους 1078, και χρονολογεί τη μεσοβυζαντινή φάση του ναού στη δεκαετία 1070-1080. Πολύ αργότερα, και σύμφωνα με τη μαρτυρία του Τούρκου περιηγητή Εβλιγιά Τσελεμπί, ο ναός μετατράπηκε σε τζαμί από τον Γαζή Μουράτ Χαν τον Α' (1362-1389). Μετά τη μετατροπή του σε τέμενος, ο ναός απέκτησε την ονομασία Χιουνκάρ Τζαμί. Είναι γνωστό, ωστόσο, ότι με το όνομα "Χιουνκάρ" ο Εβλιγιά ονομάζει τον Μουράτ Β'. Επομένως, είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι ο Εβλιγιά κάνει ένα μικρό λάθος και υπονοεί τον Μουράτ Β' (1421-1451), στη διάρκεια

της βασιλείας του οποίου οριστικοποιείται και η κατοχή της πόλης από τους Τούρκους μετά την άλωση του 1433³⁶

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Από αρχιτεκτονική άποψη, το μνημείο παρουσιάζει μοναδικές ιδιοτυπίες. Πρόκειται για μια ξυλόστεγη τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα και υποτυπώδες εγκάρσιο κλίτος, η οποία στο σχήμα της μιμείται τον ναό του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη. Όσον αφορά την εξωτερική του όψη, το επιμελημένο βυζαντινό πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοδομίας δεν είναι κοινό σε ολόκληρο το κτίσμα. Διαφορετική τοιχοδομία παρουσιάζει ο ανατολικός τοίχος, καθώς και ένα τμήμα του βόρειου τοίχου του βόρειου κλίτους. Παράλληλα, η ανωδομή του υπόλοιπου τμήματος του βόρειου εξωτερικού τοίχου, καθώς και ο δυτικός τοίχος του νάρθηκα, είναι εμφανές ότι ανήκουν σε μεταγενέστερες οθωμανικές επισκευές.

Εσωτερικά, ο κυρίως ναός διαιρείται σε τρία κλίτη με κιονοστοιχίες, όπου εναλλάσσονται ζεύγη κιόνων και πεσσών. Η επικοινωνία του νάρθηκα με το κεντρικό κλίτος επιτυγχάνεται μέσω ενός μνημειώδους τριβήλου. Κατά μήκος της βόρειας πλευράς του ναού προσκολλήθηκαν μεταγενέστερα ο οθωμανικός μιναρές, καθώς και ένα προστώο, το οποίο έκλεισε σε νεότερη φάση. Σήμερα, οι απώλειες σημαντικών τμημάτων του αρχικού κτίσματος έχουν αλλοιώσει τη μορφή της βασιλικής. Από το συνολικό μέγεθος του ναού λείπει ολόκληρο το νότιο κλίτος, το οποίο κατέπεσε κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο σε άγνωστη εποχή και δεν αποκαταστάθηκε ποτέ. Προκειμένου το μνημείο να εξακολουθήσει να λειτουργεί μετά την κατάρρευση, τα ανοίγματα της νότιας κιονοστοιχίας σφραγίστηκαν με τοιχοποιίες. Έτσι, ο ναός διατηρείται σχεδόν ακέραιος μόνο στο κεντρικό και το βόρειο κλίτος του, καθώς και σε μεγάλο μέρος του νάρθηκα. Ωστόσο, η αρχαιολογική έρευνα που πραγματοποιήθηκε σε όλο το μήκος της νότιας πλευράς αποκάλυψε τα θαμμένα θεμέλια του χαμένου νότιου κλίτους, καθώς και του νάρθηκα που εκτεινόταν στα δυτικά, σε όλο το πλάτος του ναού³⁷.

³⁶Παπαζώτος, 2003, σ. 65

³⁷Παπαζώτος, 1994, σσ. 165-167

ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

Οι εσωτερικοί τοίχοι του ναού κοσμούνται από τοιχογραφίες που ανήκουν σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους. Μέχρι σήμερα, τμήματα αυτού του διακόσμου διασώζονται στα ανατολικά, συγκεκριμένα στην κόγχη του ιερού και στον χώρο της πρόθεσης, στους πεσσούς, στα εσωρράχια των τόξων, καθώς και πάνω από τις κιονοστοιχίες, με εντονότερη παρουσία στη βόρεια πλευρά και λιγότερο στη νότια. Επίσης, τοιχογραφικό υλικό εντοπίζεται και πάνω από το τρίβηλο άνοιγμα του νάρθηκα. Οι παλαιότερες από αυτές τις δημιουργίες ανάγονται στο πρώτο μισό του 12^{ου} αιώνα και αφορούν αποτοιχισμένες απεικονίσεις αποστόλων. Προς τα τέλη του ίδιου αιώνα, και συγκεκριμένα στο τελευταίο του τέταρτο, χρονολογείται η επιβλητική παράσταση του Χριστού Χαλκίτη, η οποία βρίσκεται στη δυτική πλευρά του ανατολικού πεσσού, στο εγκάρσιο κλίτος της βόρειας κιονοστοιχίας. Στις αρχές του 13^{ου} αιώνα τοποθετούνται χρονικά οι τοιχογραφίες που συναντάμε στην ανώτερη ζώνη του βόρειου, του νότιου και του δυτικού τοίχου στο κεντρικό κλίτος. Οι σκηνές αυτές είναι εμπνευσμένες από το Δωδεκάορτο, τα Πάθη και την Ανάσταση. Στην ίδια ακριβώς περίοδο ανήκουν και οι αγιογραφίες της κόγχης του ιερού βήματος, οι ολόσωμες μορφές ιεραρχών και προφητών στον βόρειο τοίχο του κεντρικού κλίτους, καθώς και οι αναπαραστάσεις αγίων και μοναχών στα δυτικά, πάνω από το τρίβηλο. Λίγο αργότερα, στο δεύτερο μισό του 13^{ου} αιώνα, διαμορφώνονται οι παραστάσεις του κεντρικού κλίτους κάτω από τη ζώνη του Δωδεκαόρτου και των Παθών με κατεύθυνση προς τα ανατολικά, οι οποίες απεικονίζουν ιστορίες από το Ευαγγέλιο που συνδέονται νοηματικά με τα θέματα της επάνω ζώνης. Στα τέλη του ίδιου αιώνα ανήκουν οι τοιχογραφίες στο χαμηλότερο τμήμα του βόρειου και νότιου τοίχου του κεντρικού κλίτους, καθώς και εκείνες στους βόρειους πεσσούς. Η ιστορική αυτή διαδρομή συνεχίζεται στις αρχές του 14ου αιώνα, οπότε και φιλοτεχνούνται οι τοιχογραφίες της πρόθεσης, όπου δεσπόζουν οι γνωστές αναπαραστάσεις της Βάπτισης και του κύκλου της ζωής του Προδρόμου, μαζί με μορφές ιεραρχών στα χαμηλότερα σημεία. Πρόσφατα, χάρη σε εργασίες αποκατάστασης, ήρθαν στο φως ορισμένες άγνωστες μέχρι σήμερα παραστάσεις. Οι περισσότερες από αυτές εντοπίστηκαν στους πεσσούς και στα εσωρράχια της νότιας κιονοστοιχίας, αφού γκρεμίστηκαν οι τοίχοι που τις έκρυβαν από την εποχή που ο ναός είχε μετατραπεί σε τέμενος. Το αξιοσημείωτο είναι ότι οι συγκεκριμένες τοιχογραφίες δεν έχουν υποστεί τα συνηθισμένα χτυπήματα σφυρηλάτησης, αφού η ύπαρξη των ενδιάμεσων τοίχων τις προστάτευσε, κάνοντας περιττή την κάλυψή τους με σοβά. Νέες εικόνες αποκαλύφθηκαν επίσης στο εσωρράχιο του μεγάλου τόξου στο βόρειο εγκάρσιο κλίτος, όταν απομακρύνθηκε ο ξύλινος κίονας και το τύμπανο από μπαγδατί που βρισκόταν από πάνω του. Τέλος, αποσπασματικά σωζόμενα δείγματα εντοπίστηκαν και στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα, μετά την αφαίρεση των επιχρισμάτων που τα κάλυπταν³⁸.

³⁸Σκιαδαρέσης, 2016, σσ. 103-104

1.2 ΜΕΓΑΣ ΘΕΟΛΟΓΟΣ

Ο ναός του Μεγάλου Θεολόγου (Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου) αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα μνημεία της μεσοβυζαντινής περιόδου στη Βέροια. Βρίσκεται κοντά στην οδό Βενιζέλου, στον περιβάλλοντα χώρο του μεγάλου ενοριακού ναού του τοπικού Αγίου Αντωνίου. Ο ναός ιδρύθηκε στις αρχές του 13^{ου} αιώνα, γύρω στο 1230, και φαίνεται πως διατήρησε την αρχική του μορφή έως και τις αρχές του 14^{ου} αιώνα, όπως μαρτυρούν οι τοιχογραφίες στο νότιο κλίτος. Κατά την τουρκοκρατία, συγκεκριμένα κατά τη διάρκεια του 17^{ου} και του 18^{ου} αιώνα, ο ναός υπέστη ευρείες επισκευές και επεκτάσεις. Στις αρχές του 17^{ου} αιώνα χρονολογείται η κατασκευή του τέμπλου του ναού, το οποίο φέρει σχετική επιγραφή, καθώς και η τοιχογράφηση μέρους της πρόθεσης. Ορόσημο για τη σύγχρονη ιστορία του μνημείου αποτελεί το έτος 1965. Κατά τις εργασίες αναστήλωσης που πραγματοποιήθηκαν τότε, κατεδαφίστηκε ένα μεγάλο τμήμα του δυτικού τομέα του ναού, προκειμένου να διανοιχθεί κεντρικός δρόμος της πόλης της Βέροιας³⁹.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Το αρχαιότερο σωζόμενο τμήμα του ναού αποτελεί σήμερα το ιερό βήμα. Αρχικά, ο ναός ήταν μια τρίκλιτη, ξυλόστεγη βασιλική με δίρριχτη στέγη. Ωστόσο, οι μεταγενέστερες παρεμβάσεις των μεταβυζαντινών χρόνων αλλοίωσαν την αρχική του μορφή, μετατρέποντάς τον σε έναν μεγαλόχωρο ναό. Η αρχική αρχιτεκτονική διάταξη του ιερού επιβεβαιώνεται από τα θυραία ανοίγματα που οδηγούσαν άλλοτε προς την πρόθεση και το διακονικό, και από τις φωτιστικές θυρίδες στην ανωδομή των τοίχων του ιερού. Σε μεταγενέστερη φάση, η κόγχη του διακονικού

³⁹Παπαζώτος, 1994, σ. 171

καταστράφηκε ολοσχερώς και καταργήθηκε, ενώ στη θέση της κόγχης της πρόθεσης κατασκευάστηκε μια νέα. Παρά τις εκτεταμένες αλλοιώσεις και τη μείωση του μεγέθους του, ο ναός διατηρεί τη μνημειακή του αξία ως αντιπροσωπευτικό δείγμα της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής εξέλιξης στη Μακεδονία.

ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

Οι τοιχογραφίες του ναού διακρίνονται σε διαφορετικές χρονολογικές φάσεις, με τις παλαιότερες και σημαντικότερες να διατηρούνται αποκλειστικά στο αρχικό σωζόμενο τμήμα του κτηρίου. Γύρω στο 1230, χρονολογούνται οι παλαιότερες τοιχογραφίες στο Ιερό Βήμα, στην κόγχη παριστάνεται η Θεοτόκος δεόμενη ανάμεσα σε δύο αγγέλους και χαμηλότερα η Κοινωνία των Αποστόλων. Στο αέτωμα του ανατολικού τοίχου αναπτύσσεται η Ανάληψη και στο μέτωπο της κόγχης ο Ευαγγελισμός. Στον νότιο τοίχο διατηρούνται οι παραστάσεις της Γέννησης, της Υπαπαντής και της Αποκαθήλωσης. Στον βόρειο τοίχο σώζονται ο Λίθος, η Κάθοδος στον Άδη, καθώς και ο τιμώμενος Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος με τη Θεοτόκο. Το πρόγραμμα συμπληρώνεται από σκηνές του Δωδεκαόρτου, μορφές επισκόπων, μοναχών, ιεραρχών και προφητών. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει η παράσταση του Αγίου Αθανασίου του Αθωνίτου, η οποία αποτελεί μία από τις παλαιότερες γνωστές απεικονίσεις του. Στη νότια όψη του νότιου τοίχου του ιερού, μέσα σε ψευδαρκοσόλιο, σώζεται τοιχογραφία της Θεοτόκου με τον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο, των αρχών του 14^{ου} αιώνα. Πρόκειται για αφιέρωμα του Νικηφόρου Σγούρου και συνοδεύεται από την κτητορική επιγραφή: + Δέη[σις] τοῦ / δούλου τοῦ / Θ(εο)ῦ Νικηφό/ρου τοῦ Σγούρου. Τέλος, στο επάνω μέρος του βόρειου τοίχου του ιερού, στην όψη προς την πρόθεση, σώζονται διατεταγμένοι σε μία ζώνη δύο από τους πρώτους Οίκους του Ακάθιστου Ὕμνου⁴⁰, που χρονολογούνται στις αρχές του 17^{ου} αιώνα.

⁴⁰Παπαζώτος, 2003, σ. 97

1.3 ΣΩΤΗΡΑΣ ΧΡΙΣΤΟΣ

Ο ναός βρίσκεται στο κέντρο της Βέροιας, στην αρχή της οδού Μητροπόλεως. Είναι γνωστός ως ναός της Αναστάσεως του Χριστού ή απλώς ο Χριστός, όπως έχει επικρατήσει να λέγεται σήμερα. Πρόκειται για ένα μικρό και απέριττο μνημείο. Ο ναός ανεγέρθηκε από τον Ξένο Ψαλιδά (ή Ψαλλιδά) με σκοπό τη συγχώρηση των αμαρτιών του και αφιερώθηκε στην Ανάσταση του Χριστού. Ο Ψαλιδάς απεβίωσε προτού προλάβει να ολοκληρώσει το έργο και ο διάκοσμος αποπερατώθηκε μερικά χρόνια αργότερα από τη σύζυγό του, Ευφροσύνη. Η Ευφροσύνη, συμπληρώνοντας τις τοιχογραφίες, κατάφερε να καταστήσει τον ναό καθολικό σταυροπηγιακής μονής. Τον Φεβρουάριο του 1314, ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος εξέδωσε χρυσόβουλο λόγο που όριζε την κατοχή της μονής από τον μοναχό Ιγνάτιο Καλόθετο. Με τον ίδιο λόγο επιτρεπόταν στον Ιγνάτιο να μένει στον Άθω, ενώ τη διεύθυνση της μονής στη Βέροια αναλάμβανε ο πατέρας του, Ανδρέας. Το μνημείο εγκαινιάστηκε αυτοπροσώπως το 1315 από τον Πατριάρχη Νίφωνα Α΄, ο οποίος καταγόταν από τη Βέροια και βρισκόταν στον θρόνο της Κωνσταντινούπολης μέχρι τον Απρίλιο του ίδιου έτους. Στον δυτικό τοίχο πάνω από την είσοδο, υπάρχει κτητορική επιγραφή γραμμένη σε ιαμβικό τρίμετρο και αναφέρει τη σύμπραξη του Ψαλιδά, της Ευφροσύνης, του ζωγράφου Καλλιέργη, καθώς και το έτος 1314/15 επί Ανδρονίκου Παλαιολόγου. Στον νότιο τοίχο σώζεται μεγαλογράμματη επιγραφή σχεδόν κατεστραμμένη, ανάμεσα στους αγίους Αντώνιο και Αρσένιο. Δίπλα της απεικονίζεται ο Ιγνάτιος Καλόθετος ως γονυπετής δεόμενος μοναχός, ενώ το κείμενο αναφέρει ρητά τις λέξεις «σταυροπίγην» και «πατριαρχικόν»⁴¹.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Ο ναός ανήκει στην κατηγορία των μονόχωρων, ξυλόστεγων ναών με αμφικλινή στέγη. Ανατολικά καταλήγει εξωτερικά σε τρίπλευρη και εσωτερικά σε ημικυκλική

⁴¹Γούναρης, 1991, σσ. 9-11

κόγχη. Στη βορειοανατολική γωνία ανοίγονται δύο χαμηλές, αβαθείς κόγχες. Η τοιχοδομία είναι απλή και αποτελείται από κανονικούς και ακανόνιστους πωρόλιθους, ανάμεσα στους οποίους παρεμβάλλονται πλίνθοι διαφόρων μεγεθών. Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος είναι ελάχιστος εξωτερικά και περιορίζεται στα τρία αψιδώματα της ανατολικής κόγχης, τα οποία χωρίζονται οριζόντια σε πέντε παραλληλόγραμμα και κοσμούνται με γεωμετρικά μοτίβα. Στο εσωτερικό του ναού, κοντά στο Ιερό Βήμα, υπάρχουν δύο τυφλά αψιδώματα που φτάνουν ως το έδαφος. Η επικοινωνία γίνεται με τρεις ισοπλατείς περίπου θύρες που ανοίγονται στις τρεις πλευρές του. Λίγα μικρά παράθυρα στα ανώτατα σημεία των τοίχων επιτρέπουν την είσοδο περιορισμένου φωτός. Στο κάτω τμήμα του κεντρικού αψιδώματος ανοίγεται φωτιστική θυρίδα με σταυρό και το γράμμα Χ, ενώ πλίνθινος σταυρός υπάρχει και στο ανατολικό αέτωμα. Ο ναῖσκος περιβάλλεται στις τρεις πλευρές του (βόρεια, δυτική, νότια) από χαμηλή στοά. Στις αρχές του 18^{ου} αιώνα προστέθηκε ένα κλειστό περίστωο. Αυτό κατεδαφίστηκε κατά την αναστήλωση του 1950 και αντικαταστάθηκε από ανοιχτό, τοξωτό περίστωο, η μορφή του οποίου είναι ξένη προς την τοπική βυζαντινή παράδοση της Βέροιας. Τρία πρόσθετα μεγάλα τόξα κοσμούν εξωτερικά τις τρεις πλευρές του μνημείου και πατούν σε χτιστούς ημικίονες με ζωγραφιστά κιονόκρανα. Εσωτερικά ο ναός ήταν στρωμένος με μαρμαροθέτημα, τμήμα του οποίου διατηρείται μπροστά στο Ιερό Βήμα. Αποτελείται από μικρά, ακανόνιστα πολύχρωμα μάρμαρα τοποθετημένα μέσα σε τετράγωνα, ενώ το σύνολο περιβάλλει λευκή ταινία⁴².

ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

Οι εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων του ναού είναι κατάγραφες, με την εικονογράφηση να βρίσκεται σε άριστη κατάσταση, ενώ διακρίνονται τρεις οριζόντιες ζώνες. Η εικονογράφηση του ναού έγινε από τον κορυφαίο ζωγράφο Γεώργιο Καλλιέργη⁴³ το 1314/15. Η άνω ζώνη περιλαμβάνει σκηνές του Δωδεκαόρτου και των Παθών. Απεικονίζονται η Προδοσία, ο Ιησούς μπροστά στους αρχιερείς, ο Πιλάτος, ο Ελκόμενος, η Άνοδος στον Σταυρό, η Σταύρωση, η Αποκαθήλωση, ο Θρήνος και η Εις Άδου Κάθοδος. Στον νότιο τοίχο εικονίζεται η Κοίμηση της Θεοτόκου, η οποία καταλαμβάνει ολόκληρη την πάνω ζώνη του δυτικού τοίχου. Στο ιερό παριστάνεται η Θεοτόκος Πλατυτέρα με δύο αγγέλους και η κοινωνία των Αποστόλων. Η μεσαία ζώνη περιλαμβάνει αγίους, προφήτες και ευαγγελιστές σε εγκόλπια. Στους μακρείς τοίχους υπάρχουν ανά δύο αντικριστά στηθαία αγίων που, σε συνδυασμό με την προτομή του Χριστού στο ανατολικό αέτωμα, αποδίδουν τη διάταξη της Ανάληψης. Η κάτω ζώνη περιλαμβάνει ολόσωμους ιεράρχες, μάρτυρες και οσίους. Ανάμεσά τους εικονίζεται γονατιστή μοναχή σε στάση δέησης. Στην εξωτερική παρειά του νότιου τοίχου βρίσκονται οι αρχαιότερες τοιχογραφίες, όπως η παράσταση της Αγίας Άννας με τη Θεοτόκο σε κακή κατάσταση, οι οποίες προηγούνται της εσωτερικής αγιογράφησης και χρονολογούνται στα τέλη του 13^{ου} αιώνα. Στις εξωτερικές επιφάνειες του δυτικού και νότιου τοίχου υπάρχουν δύο ψευδαρκοσόλια με μορφές νεκρών, πιθανόν τοπικών αρχόντων της Βέροιας. Στο ψευδαρκοσόλιο της δυτικής πρόσοψης παριστάνονται η

⁴²Γούναρης, 1991, σσ. 13-18

⁴³ Ο οποίος σε έγγραφο του 1322 αναφέρεται ως κάτοικος Θεσσαλονίκης

Μαρία Συναδηνή με τη Θεοτόκο να την οδηγεί προς τον Χριστό. Η Μαρία Συναδηνή πέθανε τον Μάιο του 1326 σύμφωνα με την επιγραφή που συνοδεύει την παράσταση Στο ψευδαρκοσόλιο της νότιας πρόσοψης απεικονίζονται οι Μιχαήλ Καβαλλάριος Συναδηνός, Μανουήλ Συναδηνός, Μανουήλ Διδυμάρης και Άννα του Μελά με τον Χριστό σε προτομή να τους ευλογεί. Και τα τέσσερα πρόσωπα πέθαναν το 1355 σύμφωνα με τις επιγραφές που τα συνοδεύουν. Το 1727 η εξωτερική επιφάνεια του βόρειο τοίχου του αρχικού ναού και η εσωτερική επιφάνεια του νότιου τοίχου του περιστώου καλύπτονται από τοιχογραφίες. Απεικονίζονται μερικοί ολόσωμοι άγιοι, αφιερωματικές παραστάσεις διαφόρων προσώπων της Βέροιας και ως συνθέσεις η Σταύρωση και η Έγερση του Λαζάρου. Στη Σταύρωση υπάρχουν δύο επιγραφές στις οποίες δίνεται και η χρονολόγηση των τοιχογραφιών το 1727⁴⁴.

1.4 ΧΡΙΣΤΟΣ ΑΝΤΙΦΩΝΗΤΗΣ

Ο ναός του Χριστού Αντιφωνητή ή Μονή του Σωτήρος Χριστού του Αντιφωνητού βρίσκεται στο κέντρο της Βέροιας, σε ένα κλειστό τετράγωνο στην αριστερή πλευρά της οδού Τρύφωνος. Σήμερα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί βρίσκεται εγκλωβισμένος ανάμεσα σε πολυκατοικίες, χωρίς να υπάρχει εύκολη πρόσβαση,

⁴⁴Παπαζώτος, 2003, σσ. 23-24

εκτός αν μπει κανείς μέσα από κάποια πολυκατοικία. Το μνημείο αυτό απαντάται και ως εκκλησία του Αντιφωνητού – Γεννήσεως Χριστού, γι' αυτό προφανώς και εορτάζει, σύμφωνα με το τοπικό εορτολόγιο, στις 26 Δεκεμβρίου, μία ημέρα μετά τη Γέννηση του Χριστού⁴⁵. Στον «Κανονισμό της Ορθοδόξου Κοινότητας Βέροιας» το 1912, στον καταχωρημένο πίνακα των εκκλησιών και των παρεκκλησιών της πόλης, αναφέρεται ως Αντιφωνητής και συμπεριλαμβάνεται στους ναούς της Ενορίας Μητροπόλεως. Ο ναός υπήρξε άλλοτε το καθολικό μιας ανδρώας αστικής μονής. Η πρώτη και σημαντικότερη ιστορική καταγραφή του εντοπίζεται σε μια διαθήκη του Οκτωβρίου του 1326, του σεβαστού σκουτερίου Θεόδωρου Σαραντηνού προς τη μονή Βατοπεδίου. Στο έγγραφο αυτό, ανάμεσα στα πρόσωπα της εκκλησιαστικής κοινότητας της Βέροιας που υπογράφουν, συγκαταλέγονται ο Μητροπολίτης Βεροίας Μάξιμος, ο μέγας οικονόμος της μητροπόλεως Βεροίας Γεώργιος, ο μέγας σακελλάριος Κωνσταντίνος, καθώς και ο ιερομόναχος Μώκιος, ο οποίος αναφέρεται ως καθηγούμενος τη συγκεκριμένης πατριαρχικής μονής του Μεγάλου Σωτήρος του Αντιφωνητού⁴⁶. Στη σύγχρονη ιστορία του ο ναός, όπως και άλλοι παλαιοί ναοί της Βέροιας, χρησιμοποιήθηκε κατά τον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο ως κατοικία προσφύγων. Αργότερα, το 1993, ο ναός ανακαινίστηκε ριζικά με δαπάνες της μεγάλης ευεργέτιδας της Βέροιας, Θεανώς Ζωγιοπούλου⁴⁷.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Το αρχικό βυζαντινό κτίσμα είναι ένας μονόχωρος, ξυλόστεγος ναός. Με βάση τον τύπο της τοιχοδομίας και τη μαρτυρία του εγγράφου του 1326, η ανέγερσή του χρονολογείται πριν από το 1326, πιθανότατα στις αρχές του 14ου αιώνα. Η αρχική τοιχοδομία σώζεται μέχρι σήμερα και είναι εξαιρετικά λιτή και ακόσμητη. Πρόκειται για μια λιθοπηλόκτιστη δομή με σποραδική χρήση τεμαχίων πλίνθων, η οποία θεωρείται πολύτιμη και διδακτική για τη συγκριτική μελέτη της τοιχοδομίας άλλων, αχρονολόγητων μνημείων της Βέροιας. Τον 18ο αιώνα, ο ναός δέχτηκε σημαντική αρχιτεκτονική επέμβαση, καθώς προστέθηκε στα δυτικά ένας ισοπλατής χώρος, γεγονός που είχε ως συνέπεια να καταστραφεί ο αρχικός δυτικός τοίχος του βυζαντινού ναού.

ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

Στον ναό δεν έχουν εντοπιστεί ίχνη από την αρχική τοιχογραφική διακόσμηση. Λόγω της χρήσης του ναού ως προσωρινή κατοικία προσφύγων κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου, οι τοιχογραφίες του καλύφθηκαν με ασβέστη. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος που διακρίνεται και διατηρείται σήμερα είναι ελάχιστος και ανάγεται στα νεότερα χρόνια, και συγκεκριμένα στα μέσα του 18ου αιώνα. Τα σωζόμενα λείψανα αυτού του διακόσμου περιορίζονται στον χώρο του ιερού. Στην κόγχη του ιερού εικονίζεται η Θεοτόκος με τον Χριστό, ενώ σε μια δεύτερη, χαμηλότερη ζώνη

⁴⁵Χιονίδης Γ., 1993, σ. 93

⁴⁶Παπαζώτος, 1994, σ. 176

⁴⁷Γαβριηλίδης, 1996, σ. 49

απεικονίζονται συλλειτουργούντες άγιοι επίσκοποι. Στον βόρειο τοίχο του ιερού διασώζονται, επίσης, υπολείμματα τοιχογραφιών μερικών αγίων⁴⁸.

1.5 ΑΓΙΟΣ ΒΛΑΣΙΟΣ

Ο ναός βρίσκεται στη Βέροια, επί της οδού Γρηγορίου Ξενόπουλου, στη συνοικία της Κυριώτισσας. Κτίστηκε στις αρχές του 14^{ου} αιώνα και ξεκίνησε ως ένας μικρός ναός, ο οποίος μέσα από διαδοχικές επεκτάσεις και ανακατασκευές που διήρκεσαν από τον 14^ο έως τον 18^ο αιώνα, άλλαξε ριζικά μορφή για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες της ενορίας. Ο ναός περιλαμβάνει εξαιρετικής ποιότητας τοιχογραφίες. Οι παλαιότερες εξ αυτών, του 14^{ου} αιώνα, θεωρούνται ισάξιες με τη ζωγραφική του ναού του Χριστού στη Βέροια και αποτελούν, κατά τους μελετητές, έργο του κορυφαίου ζωγράφου Γεωργίου Καλλιέργη⁴⁹.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Η αρχιτεκτονική πορεία του ναού χωρίζεται σε συγκεκριμένες οικοδομικές φάσεις, όπως αποτυπώνεται και στα διαδοχικά σχέδια. Στις αρχές του 14^{ου} αιώνα ο ναός ήταν αρχικά μονόχωρος, ξυλόστεγος, με μία ημιεξαγωνική κόγχη ιερού στα ανατολικά. Μερικές δεκαετίες μετά την ίδρυσή του, προστίθεται μια στοά στη νότια πλευρά του αρχικού κτίσματος. Κατά τον 16^ο αιώνα η μορφή του ναού αλλάζει ριζικά με σκοπό τη διεύρυνση του ωφέλιμου χώρου. Καθαιρείται ολόκληρος ο δυτικός τοίχος και

⁴⁸Παπαζώτος, 1994, σ. 176

⁴⁹Παπαζώτος, 2003, σ. 53

μέρος του βόρειου αρχικού τοίχου. Στη θέση των τοίχων αυτών δημιουργούνται δύο μεγάλα τόξα (βόρειο και δυτικό), με αποτέλεσμα ο ναός να αποκτήσει και περίστωο. Ο ναός μετατρέπεται πλέον σε τρίκλιτη βασιλική με σαφώς μεγαλύτερες γενικές διαστάσεις. Στα μέσα του 16^{ου} αιώνα προστίθεται μία επιπλέον στοά στη βόρεια πλευρά του. Στα μέσα του 17^{ου} αιώνα συνεχίζονται οι επεκτάσεις με προσθήκη στοάς ενώ στις αρχές του 18^{ου} αιώνα ανακατασκευάζεται ο βόρειος εξωτερικός τοίχος, που είχε χτιστεί τον 16^ο αιώνα. Κατά τη δεύτερη φάση του 18^{ου} αιώνα πραγματοποιούνται νέες συμπληρώσεις και προεκτάσεις στη βόρεια και ανατολική πλευρά του βόρειου κλίτους⁵⁰.

ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού είναι εξαιρετικά πλούσιος και διακρίνεται σε τέσσερις περιόδους. Στις αρχές του 14^{ου} αιώνα και συγκεκριμένα γύρω στο 1320, χρονολογούνται οι τοιχογραφίες που εντοπίζονται στο σωζόμενο αρχικό τμήμα του ναού, το ιερό και το νότιο τοίχο, και αποδίδονται στον Γεώργιο Καλλιέργη. Υπάρχουν βάσιμες υποψίες ότι μεταγενέστερες τοιχογραφίες στον κυρίως ναό έχουν επικαλύψει μερικές παραστάσεις αυτής της περιόδου. Στην κόγχη του ιερού απεικονίζεται ολόσωμη η Θεοτόκος βρεφοκρατούσα με δύο σεβίζοντες αγγέλους. Χαμηλότερα εικονίζονται οι συλλειτουργούντες άγιοι Βασίλειος και Ιωάννης ο Χρυσόστομος με δύο αγγέλους. Η εικονογράφηση του νότιου τοίχου αναπτύσσεται σε τρία επίπεδα, ξεκινώντας από την επάνω ζώνη όπου δεσπόζουν οι σκηνές του Δωδεκαόρτου, με τις παραστάσεις της Γέννησης και της Υπαπαντής του Κυρίου. Στη μεσαία ζώνη, εικονίζονται οι μορφές των Αγίων Σπυρίδωνος και Υπατίου, πλαισιωμένες από τους Ευαγγελιστές Ιωάννη τον Θεολόγο και Μάρκο. Τέλος, η κάτω ζώνη είναι αφιερωμένη σε ιεράρχες, περιλαμβάνοντας τους Αγίους Κάρπο και Πολύκαρπο, καθώς και τον τιμώμενο Άγιο Βλάσιο. Αντίστοιχα, στον βόρειο τοίχο, στην επάνω ζώνη απεικονίζεται παράσταση της Καθόδου στον Άδη, στη μεσαία ζώνη υπάρχει μια σειρά από στηθάρια που απεικονίζουν μορφές επισκόπων, ενώ η σύνθεση ολοκληρώνεται στην κάτω ζώνη με την ολόσωμη και μεγαλοπρεπή μορφή του Αγίου Αθανασίου. Στα μέσα του 14^{ου} αιώνα ιστορείται ο ανατολικός τοίχος και η εξωτερική όψη της νότιας στοάς με σκηνές από τον βίο του τιμώμενου Αγίου Βλασίου. Κατά τον 16^ο αιώνα πραγματοποιείται μια ριζική αρχιτεκτονική επισκευή που συνοδεύτηκε από νέα τοιχογράφηση, η οποία άφησε άθικτες τις παλαιότερες παραστάσεις του ιερού, αλλά επικάλυψε μερικά θέματα του νότιου τοίχου και αποτελεί έργο σπουδαίου μεταβυζαντινού καλλιτέχνη⁵¹. Στο κεντρικό κλίτος, στην επάνω ζώνη του νότιου τοίχου, υπάρχουν τα θέματα της Βάπτισης και της Βαΐοφόρου, ενώ χαμηλότερα εικονίζονται οι άγιοι Ανάργυροι και μερικοί μοναχοί. Στο εσωρράχιο του δυτικού μεγάλου τόξου υπάρχουν αρχάγγελοι και ο προφήτης Ηλίας, στον δυτικό τοίχο του περιστώου η Κοίμηση της Θεοτόκου, ενώ στην κόγχη της πρόθεσης εικονίζεται ο Χριστός Μέγας Αρχιερέυς και δύο διάκονοι. Επάνω από την κόγχη της πρόθεσης απεικονίζεται το σπάνιο θέμα *"Ο Χριστός εις Εμμάους κλών τον άρτον γνωρίζεται υπό Λουκά και Κλεόπα"*. Τέλος στον διαχωριστικό πεσσό του

⁵⁰Κολτσίδας, 2012, σ. 262

⁵¹ Ο οποίος δραστηριοποιήθηκε στη Βέροια και έργα του εντοπίζονται και σε άλλους ναούς της Βέροιας μεταξύ 1565-1570 (Παπαζώτος, 2003, σ. 55)

κεντρικού κλίτους και της βόρειας στοάς υπάρχει μια εξέχουσα παράσταση ιερωμένου. Κατά τον 18^ο αιώνα πραγματοποιούνται οι τελευταίες παρεμβάσεις με τον βόρειο τοίχο να τοιχογραφείται σε δύο ζώνες με θέματα από τον Κύκλο των Παθών και ολόσωμους αγίους. Επιπλέον κατά την ίδια περίοδο, μερικές εσωτερικές μικροεπεμβάσεις, λόγω του φραξίματος της θύρας του νότιου αρχικού τοίχου, καλύφθηκαν με τοιχογραφίες. Στην όψη προς τον κυρίως ναό εικονίζονται οι άγιοι Ανάργυροι, ενώ στην όψη προς τη νότια στοά εικονίζονται οι άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη⁵².

1.6 ΑΓΙΟΣ ΣΑΒΒΑΣ

Ο ναός του Αγίου Σάββα της ενορίας Κυριώτισσας αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα μνημεία της Βέροιας. Η ίδρυσή του προσδιορίζεται στα μέσα του 14ου αιώνα. Στον κεραμοπλαστικό διάκοσμο της κόγχης του ιερού υπάρχει πλίνθινο σύμπλεγμα με τα γράμματα ΠΑΓΝ, το οποίο αναλύεται στο όνομα Π(α)λ(αιολο)γ(ι)ν(α). Η Παλαιολογίνα αυτή ταυτίζεται με τη μοναχή Ξένη Παλαιολογίνα, το μοναδικό πρόσωπο του οίκου των Παλαιολόγων που εντοπίζεται στη Βέροια με σημαντική περιουσία, βάσει εγγράφου του 1344, η οποία φερόταν ως κτητόρισσα του ναού, όπου και ασκήτευε⁵³. Σύμφωνα με μαρτυρία από το ιεροδικείο της Βέροιας, ο ναός επισκευάστηκε το 1671. Σήμερα είναι αφιερωμένος στον Άγιο

⁵²Παπαζώτος, 1994, σσ. 174-175

⁵³Παπαζώτος, 2003, σ. 57

Σάββα, ωστόσο παλαιότερα ήταν γνωστός ως εκκλησία της Παναγίας της Κυριώτισσας («Η ΚΥΡΙΟΤΗΣ»), όπως μαρτυρείται σε εκκλησιαστικά βιβλία του 1772, του 1848 και στον Κανονισμό της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητας Βεροίας του 1912. Ο ναός θα πρέπει ιστορικά να διαχωρίζεται από τον κατεδαφισμένο ναό της Παναγίας Κυριώτισσας (τέλη 12ου - αρχές 13ου αιώνα). Ο ναός έδωσε το όνομά του και στην ιστορική συνοικία/ενορία της «Κυριώτισσας»⁵⁴.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Ο Άγιος Σάββας θεωρείται ένα από τα πλέον ενδιαφέροντα παλαιολόγια κτίσματα της πόλης. Αρχικά, ο ναός είχε τη μορφή τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής με υπερυψωμένο το κεντρικό κλίτος. Η πλινθοδομή του ιερού παρουσίαζε πολλαπλή γραμμική και γεωμετρική διάταξη. Από αυτή την αρχική βυζαντινή φάση διατηρούνται σήμερα άθικτα μόνο ο ανατολικός τοίχος, η κόγχη του ιερού και οι διαχωριστικοί τοίχοι του ιερού, της πρόθεσης και του διακονικού. Η ημιεξαγωνική κόγχη του ιερού εξωτερικά φέρει έναν εξαιρετικά πλούσιο και εντυπωσιακό κεραμοπλαστικό διάκοσμο, ο οποίος μαγνητίζει το βλέμμα του επισκέπτη στην ανατολική πλευρά. Οι κόγχες της πρόθεσης και του διακονικού είναι εγγεγραμμένες στο πάχος του ανατολικού τοίχου. Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, περίπου το 1800, ο ναός υπέστη ριζική ανακαίνιση. Τότε πήρε τη σημερινή του μορφή, ως τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα και ενιαία δίρριχτη στέγη. Κατά την επισκευή της στέγης το 1985, διαπιστώθηκε ότι πάνω από τη σημερινή ξύλινη οροφή διασώζονται στοιχεία της αρχικής άνω δομής του κεντρικού κλίτους, στο τμήμα που ανήκει στον χώρο του ιερού⁵⁵.

⁵⁴Κολτσιδάς, 2012, σ. 264

⁵⁵Παπαζώτος, 1994, σ. 182

ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

Ο ναός του Αγίου Σάββα κοσμήθηκε με εξαιρετικές τοιχογραφίες στα πρώτα χρόνια μετά την ανέγερσή του, κατά τον 14ο αιώνα. Μερικές από αυτές αποκαλύφθηκαν στις μέρες μας στον χώρο του ιερού και της πρόθεσης, όπου και διατηρούνται. Στην κόγχη του ιερού υπάρχει η Παναγία Δεόμενη. Σε μια ζώνη χαμηλότερα απεικονίζονται ολόσωμοι Ιεράρχες, ανάμεσα στους οποίους ο Άγιος Βασίλειος και ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος. Στο μέτωπο της κόγχης παριστάνεται ο Ευαγγελισμός, ενώ στο ανατολικό αέτωμα απεικονίζεται η Ανάληψη. Στον νότιο τοίχο οι τοιχογραφίες αναπτύσσονται σε τρεις ζώνες και περιλαμβάνουν τις παραστάσεις της Γέννησης, της Ψηλάφησης του Θωμά, καθώς και των επισκόπων αγίων Κυρίλλου, Γρηγορίου του Θεολόγου και Αχιλλείου, ενώ στον βόρειο τοίχο σώζονται το θέμα «Μη μου άπτου», δύο αδιάγνωστοι επίσκοποι άγιοι και το «Όραμα του Πέτρου Αλεξανδρείας». Στην κόγχη της πρόθεσης διατηρούνται μόνο οι μορφές του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου και του διακόνου Ρωμανού. Η ζωγραφική του Αγίου Σάββα είναι τόσο ιδιότυπη, χωρίς ορατές προηγούμενες ρίζες και χωρίς επίδραση σε επόμενα έργα, ώστε να καθίσταται ιδιαίτερα δυσχερής η χρονολόγησή τους⁵⁶.

⁵⁶ Παπαζώτος, 2003, σ. 59

1.7 ΑΓΙΟΙ ΚΗΡΥΚΟΣ ΚΑΙ ΙΟΥΛΙΤΤΑ

Ο ναός των Αγίων Κηρύκου και Ιουλίττας βρίσκεται στο ιστορικό διατηρητέο κέντρο της Βέροιας, στη συνοικία Μακαριώτισσας, στην οδό Κοντογεωργάκη. Είναι αφιερωμένος στον Άγιο Κήρυκο και τη μητέρα του Ιουλίττα, οι οποίοι μαρτύρησαν κατά την περίοδο των διωγμών του Διοκλητιανού στην Ταρσό της Κιλικίας⁵⁷. Αρχικά, το κτίσμα υπήρξε καθολικό μονής, γεγονός που επιβεβαιώνεται από γράμμα του πατριάρχη Αντωνίου Δ' το 1395. Κτήτορας του ναού θεωρείται ο επίσκοπος Καμπανίας (1351) και μετέπειτα Σμύρνης, Μακάριος, το όνομα του οποίου σώζεται σε πλίνθινη επιγραφή «ΕΠΙΣΚΟΠ(ΟΥ) ΜΑΚΑΡΙΟΥ» στην εξωτερική όψη της κόγχης του ιερού⁵⁸. Είναι άγνωστο πότε ακριβώς εξέπεσε από μονύδριο και μετατράπηκε σε ενοριακό ναό, ωστόσο αυτό συνέβη σίγουρα πριν από το 1589, χρονιά κατά την οποία ανακαινίστηκε και τοιχογραφήθηκε εκ νέου με έξοδα του άρχοντα κυρ Κωστή, σύμφωνα με επιγραφή⁵⁹.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Από αρχιτεκτονική άποψη, ο ναός παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς έχει υποστεί σημαντικές μεταβολές στο πέρασμα των αιώνων. Αρχικά, οικοδομήθηκε στα μέσα του 14ου αιώνα ως σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός με τρούλο. Αποτελούσε το μοναδικό δείγμα αυτού του τύπου στη Βέροια. Στην κάτοψή του εμφάνιζε τετράγωνη μορφή, από την οποία εξείχαν ανατολικά οι ημιεξαγωνικές εξωτερικά κόγχες του ιερού, της πρόθεσης και του διακονικού, διακοσμημένες με πλούσιο κεραμοπλαστικό

⁵⁷ Η μνήμη τους τιμάται στις 15 Ιουλίου

⁵⁸ Παπαζώτος, 2003, σ. 26

⁵⁹ Μουτσόπουλος, 2011, σ. 16

διάκοσμο. Ήδη πριν από τη μεγάλη ανακαίνιση του 1589, ο ναός είχε υποστεί εκτεταμένες φθορές, πιθανώς από πτώση της καμάρας και είχε χάσει τον τρούλο, καθώς και αρκετά στοιχεία της ανωδομής του. Επισκευάστηκε πρόχειρα και μετατράπηκε σε έναν μονόχωρο ξυλόστεγο ναό. Γύρω από τις τρεις πλευρές του αρχικού ναού προστέθηκε αργότερα ένα περίστωο. Επίσης, στα μέσα του 17^{ου} αιώνα, περίπου το 1644, τα ανοίγματα του αρχικού μαρμάρινου βυζαντινού τέμπλου φράχτηκαν με μια πρόχειρη πλινθοδομή⁶⁰. Στις τοιχοποιίες του ναού, και ιδιαίτερα στη δυτική όψη του περιστώου, έχουν ενσωματωθεί αρχαία οικοδομικά υλικά. Διακρίνονται μικροί κυλινδρικοί κίονες, μαρμάρινα κορινθιακά κιονόκρανα, καθώς και βάση και τμήμα έλικας ιωνικού κίονα, στοιχείο που υποδηλώνει τη χρήση υλικών από παλαιότερα κτίσματα της περιοχής⁶¹.

ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

Ο ζωγραφικός διάκοσμος του ναού σώζεται αποσπασματικά και διακρίνεται σε τρεις κύριες φάσεις. Η πρώτη φάση χρονολογείται στα μέσα του 14^{ου} αιώνα, όπου σώζονται τα αρχικά ίχνη της βυζαντινής τοιχογράφησης, που εντοπίζονται στον χώρο της πρόθεσης. Εκεί διασώζονται παραστάσεις επισκόπων αγίων, όπως ο Άγιος Παρθένιος Λαμψάκου και ο Άγιος Ανδρέας Κρήτης, καθώς και η μορφή του Μεγάλης Βουλής Αγγέλου. Η δεύτερη φάση χρονολογείται στα τέλη του 15^{ου} αιώνα

⁶⁰Παπαζώτος, 2003, σ. 26

⁶¹Μουτσόπουλος, 2011, σ. 14

και οι τοιχογραφίες αυτής της περιόδου σώζονται στο κάτω μέρος των εξωτερικών επιφανειών του δυτικού και νότιου τοίχου του αρχικού ναού, οι οποίες πλέον καλύπτονται από το περίστωο. Στον δυτικό τοίχο ξεχωρίζουν σκηνές όπως η Κάθοδος στον Άδη, η Βάπτισμα και η Παναγία με την Αγία Ιουλίττα και τον Άγιο Κήρυκο. Ο καλλιτέχνης αυτής της φάσης διαθέτει ένα ανεξάρτητο, αυτόνομο ζωγραφικό ύφος τοπικού χαρακτήρα, συγκεράζοντας παλαιά και νέα στοιχεία. Μετά τη μετατροπή του ναού σε μονόχωρο ξυλόστεγο, ακολούθησε νέα, εκτενής τοιχογράφηση στο εσωτερικό, το 1589. Στην κόγχη του ιερού κυριαρχεί η Θεοτόκος και σε δεύτερη ζώνη αρκετοί επίσκοποι άγιοι. Στον κυρίως ναό, η διακόσμηση χωρίζεται σε τρεις ζώνες: στην ανώτερη απεικονίζονται σκηνές του Δωδεκαώρτου, στη μεσαία ζώνη σκηνές από τον βίο του προφήτη Ηλία και των Θεοπατόρων Ιωακείμ και Άννας, ενώ στην κατώτερη ζώνη ολόσωμοι άγιοι. Ο ζωγράφος του 1589 χρησιμοποιεί ένα απλουστευμένο ύφος χαρακτηριστικό του 16^{ου} αιώνα και πιθανότατα πρόκειται για ντόπιο τεχνίτη, καθώς έργα του ίδιου εργαστηρίου εντοπίζονται και σε άλλους ναούς της Βέροιας μέχρι το 1607⁶².

1.8 ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ο ΜΙΚΡΟΣ

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου του Μικρού, της συνοικίας της Μακαριώτισσας, κτίστηκε στις αρχές του 15ου αιώνα, πιθανόν στο πρώτο τέταρτο του αιώνα. Ο χαρακτηρισμός «Μικρός» του αποδόθηκε σε αντιδιαστολή με άλλους ναούς του ίδιου

⁶²Παπαζώτος, 2003, σσ. 26-29

αγίου που υπάρχουν στην πόλη της Βέροιας. Ένα εξαιρετικής ιστορικής σημασίας χάραγμα του 1433, αποτυπωμένο πάνω στις εξωτερικές τοιχογραφίες του βόρειου τοίχου, αναφέρει:

*«+ Έν έτει ς'μα' έν μηνί Απριλ(ι)ου <ε>ίς τές θ' / έπήραν τήν
Βέρροϊαν».*

Η επιγραφή αυτή αποτελεί αδιάψευστη μαρτυρία για την οριστική άλωση της Βέροιας από τους Οθωμανούς Τούρκους. Η πληροφορία αυτή συμφωνεί και με τη γραπτή μαρτυρία του Τούρκου περιηγητή του 17^{ου} αιώνα, Εβλιγιά Τσελεμπί. Το συγκεκριμένο χάραγμα έλυσε ένα σημαντικό ιστορικό πρόβλημα, καθώς μέχρι τότε υπήρχαν μόνο ασαφείς απόψεις για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών⁶³. Σήμερα, ο ναός βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση με ένα δημοτικό σχολείο, συνορεύοντας τόσο με τον προαύλιο χώρο όσο και με την αυλή μιας ιδιωτικής κατοικίας.

⁶³ Παπαζώτος, 2003, σ. 37

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Στην αρχική του μορφή, ο βυζαντινός ναΐσκος ήταν μονόχωρος και ξυλόστεγος. Σήμερα διατηρείται μόνο ο μισός και κατέχει τη θέση του ιερού ενός μεγαλύτερου μεταγενέστερου ναού. Κατά τη διάρκεια του 17ου αιώνα, το δυτικό μέρος του αρχικού ναού κατεδαφίστηκε και αυξήθηκε ο ωφέλιμος χώρος προς τη βόρεια και τη νότια πλευρά του⁶⁴.

ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

Τοιχογραφίες υπάρχουν μόνο στο αρχικό τμήμα του ναού. Στην κόγχη του ιερού παριστάνεται ολόσωμη η Θεοτόκος με δύο αγγέλους, σε δεύτερη χαμηλότερη ζώνη απεικονίζονται οι συλλειτουργούντες Ιεράρχες, άγιοι Ιωάννης ο Χρυσόστομος και Βασίλειος. Στο ανατολικό αέτωμα εικονίζεται η Ανάληψη και χαμηλότερα ο Ευαγγελισμός, ενώ δεξιά και αριστερά της κόγχης βρίσκονται οι άγιοι Στέφανος και Γρηγόριος. Στον βόρειο και νότιο τοίχο απεικονίζονται στην επάνω ζώνη έξι Οίκοι του Ακάθιστου και στην κάτω ζώνη οι άγιοι Σπυρίδων, Βλάσιος, Γερόντιος, Γεώργιος, Δημήτριος, Νικόλαος, Πολύκαρπος και Αθανάσιος. Στην εξωτερική επιφάνεια του βόρειου τοίχου υπάρχουν έξι ολόσωμοι άγιοι μεταξύ των οποίων ο Ευδόκιμος, ο Πλάτων, ο Χριστόφορος ενώ στην εξωτερική επιφάνεια του νότιου τοίχου οι αγίες Αναστασία, Πελαγία, Θεοδώρα, Μαρίνα, Παρασκευή και μία αδιάγνωστη. Το 1643 πραγματοποιήθηκε μια μικρής έκτασης ζωγραφική παρέμβαση, στην εξωτερική επιφάνεια του βόρειου τοίχου έχουν παρασταθεί ο Άγιος Γεώργιος έφιππος και τρία θέματα του βίου του, σύμφωνα με αφιερωματική επιγραφή⁶⁵.

⁶⁴ Παπαζώτος, 1994, σ. 192

⁶⁵ Παπαζώτος, 2003, σ. 38

1.9 ΑΓΙΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ ΤΗΣ ΕΝΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΚΥΡΙΩΤΙΣΣΑΣ

Ο ναός αποτελεί κτίσμα του 15^{ου} αιώνα και είναι ο μικρότερος σε μέγεθος ναός ολόκληρης της Βέροιας. Βρίσκεται δεξιά του Αγίου Σάββα της Κυριώτισσας και αριστερά του Αγίου Βλάσιου. Το 1720 σύμφωνα με σωζόμενη γραπτή επιγραφή ο ναός επισκευάστηκε και ιστορήθηκε ξανά⁶⁶. Στις μέρες μας, ο ναός εφάπτεται με ιδιωτική κατοικία μέσω μεσοτοιχίας. Καθώς βρίσκεται σε χαμηλότερη υψομετρική στάθμη, παραμένει σχεδόν αθέατος στον σύγχρονο παρατηρητή.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Πρόκειται για έναν μονόχωρο, ξυλόστεγο ναό μικρών διαστάσεων. Από το αρχικό κτίσμα φαίνεται πως διατηρήθηκαν ο βόρειος και ο ανατολικός τοίχος. Στη συνέχεια, ο ναός μεγάλωσε με την προσθήκη κλειστών στοών στην ανατολική και τη βόρεια πλευρά του. Οι στοές αυτές σήμερα επικαλύπτονται μαζί με το κύριο κτίσμα κάτω από μια ενιαία τετράριχτη σκεπή. Οι τοιχογραφίες της εξωτερικής επιφάνειας του

⁶⁶Παπαζώτος, 2003, σ. 56

αρχικού βόρειου τοίχου προϋποθέτουν την ύπαρξη μιας παλαιότερης στοάς, μάλλον ξύλινης, η οποία εκτεινόταν κατά μήκος του. Η είσοδος προς τον κυρίως ναό γινόταν ανέκαθεν από τη βόρεια πλευρά. Κατά την επισκευή του 1720, ο ναός διατήρησε περίπου το αρχικό του σχήμα⁶⁷.

ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

Ο ναός είναι κατάγραφος, όμως οι τοιχογραφίες του βρίσκονται γενικά σε κακή κατάσταση διατήρησης. Οι τοιχογραφίες του έγιναν μετά την κατασκευή του, τον 15^ο αιώνα. Στην κόγχη παριστάνονται η Θεοτόκος και συλλειτουργούντες ιεράρχες Γρηγόριος, Βασίλειος, Ιωάννης ο Χρυσόστομος και Νικόλαος. Στο μέτωπο της κόγχης εικονίζονται ο Ευαγγελισμός και ο άγιος Ρωμανός, ενώ στην κόγχη της πρόθεσης ο άγιος Στέφανος. Εξωτερικά του βόρειου τοίχου σώζεται η μεγάλη παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας. Στην ίδια περίοδο ανήκει και η παράσταση του τιμώμενου αγίου Ανδρέα σε ασπίδα πάνω από τη βόρεια θύρα εισόδου. Με την ανακαίνιση του 1720, πολλές από τις παλιές αγιογραφίες επικαλύφθηκαν και ιστορήθηκαν εκ νέου ο βόρειος και ο νότιος τοίχος του ναού.

⁶⁷Παπαζώτος, 1994, σ. 195

1.10 ΑΓΙΑ ANNA

Ο ναός της Αγίας Άννας στη Βέροια βρίσκεται πολύ κοντά στο ναό του Χριστού, στην τριγωνική συμβολή των οδών Ελιάς, Μητροπόλεως και Προφήτη Ηλία. Η ιστορική του διαδρομή ξεκινά από τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, καθώς έχει διαπιστωθεί ανασκαφικά ότι είναι θεμελιωμένος στη θέση μιας παλαιοχριστιανικής μικρής βασιλικής. Σύμφωνα με τις πηγές, ο ναός κτίστηκε κατά τον 15ο αιώνα πάνω στα υπολείμματα αυτής της παλαιότερης βασιλικής. Αργότερα, κατά τον 16ο αιώνα, το μνημείο δέχθηκε μια ριζική ανακαίνιση, ενώ την ίδια περίοδο επισκευάστηκε και ο νότιος αρχικός τοίχος του⁶⁸. Ο ναός βρίσκεται στο εμπορικό κέντρο της Βέροιας, περιτοιχισμένος από εμπορικές επιχειρήσεις και χώρους εστίασης. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο αύλειος χώρος του μνημείου έχει ενσωματωθεί πλήρως στη σύγχρονη αστική ζωή, καθώς καταλαμβάνεται πλέον από τα τραπεζοκαθίσματα των παρακείμενων καταστημάτων.

⁶⁸ Παπαζώτος, 2003, σ. 92

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Αρχιτεκτονικά, ο ναός στην αρχική του φάση ήταν μονόχωρος. Ωστόσο, στην πορεία υπέστη σημαντικές τροποποιήσεις, αλλαγές και συμπληρώσεις, με αποτέλεσμα να μετατραπεί σε δίκλιτο. Όπως μαρτυρούν οι σωζόμενες τοιχογραφίες, στη θέση του βόρειου αρχικού τοίχου δημιουργήθηκε ένα δίλοβο άνοιγμα με έναν κίονα. Μέσω αυτού του ανοίγματος, το νέο κλίτος απέκτησε ελεύθερη επικοινωνία με τον δυτικό νάρθηκα⁶⁹.

ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

Ο εικονογραφικός διάκοσμος του ναού είναι εξαιρετικά πλούσιος και αναπτύχθηκε σε τρεις κύριες χρονικές περιόδους. Οι αρχαιότερες τοιχογραφίες, γύρω στο 1500, βρίσκονται στην εσωτερική παρειά του δυτικού αρχικού τοίχου και περιλαμβάνουν τις παραστάσεις της Μεταμόρφωσης, της Βαΐοφόρου, της Κοίμησης της Θεοτόκου και της Προδοσίας. Στην εξωτερική παρειά του ίδιου τοίχου βρίσκονται τοιχογραφίες που χρονολογούνται το 1520. Πρόκειται για έργα που απεικονίζουν τη Δέηση, τη Γέννηση της Θεοτόκου, τα Εισόδια, καθώς και τη τιμώμενη Αγία Άννα με τη Θεοτόκο στην αγκαλιά της. Τέλος, στον προχωρημένο 16^ο αιώνα ανήκουν οι παραστάσεις που εντοπίζονται στον χώρο του ιερού και στον νότιο τοίχο. Περιλαμβάνουν θέματα όπως ο Χριστός Μέγας Αρχιερέας στην κόγχη, η Ανάληψη, η

⁶⁹ Παπαζώτος, 1994, σ. 199

Πεντηκοστή, η Φιλοξενία του Αβραάμ, η Έγερση του Λαζάρου και η Μεταμόρφωση⁷⁰.

1.11 ΝΑΟΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΑΓΙΟΥ ΠΑΤΑΠΙΟΥ

Ο αρχαιολογικός χώρος του Αγίου Παταπίου αποτελούσε το κέντρο της αρχαίας και παλαιοχριστιανικής Βέροιας, καθώς βρισκόταν στην ανατολική πλευρά μιας κεντρικής οδικής αρτηρίας, που συνέδεε τη βόρεια πύλη του οχυρωματικού περιβόλου με το εσωτερικό της πόλης. Στο σημείο αυτό ανασκάφηκε ένα εκτεταμένο σύμπλεγμα οικοδομικών λειψάνων με πλούσιο ιστορικό βάθος. Αποκαλύφθηκαν κτίρια δημόσιου χαρακτήρα που χρονολογούνται τον 2^ο με 4^ο αιώνα, μεταξύ των οποίων ένα πιθανό νυμφαίο στο βορειοανατολικό τμήμα. Στα χρόνια του Θεοδοσίου Α΄, στους χώρους αυτούς διαμορφώθηκε παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο με κτιστή κολυμβήθρα σε σχήμα κοιλόμορφου οκταγώνου. Κατά τον 5^ο αιώνα ανεγείρεται μια επιβλητική τρίκλιτη βασιλική με διπλό εγκάρσιο κλίτος, η οποία κοσμούνταν με ψηφιδωτά δάπεδα στα πλάγια κλίτη και μαρμαροθέτημα στο κεντρικό. Το συγκρότημα περιλάμβανε μνημειακή δίχωρη ανιδωτή αίθουσα που έχει ταυτιστεί με το επισκοπείο της πόλης. Η χρήση του χώρου σταματά πρόωρα γύρω στις αρχές του 7^{ου} αιώνα, οπότε και δημιουργείται ένα εκτεταμένο νεκροταφείο με κιβωτιόσχημους τάφους πάνω στα ερείπια. Στα τέλη του 15^{ου} αιώνα λειτούργησε εκεί εργαστήριο

⁷⁰ Παπαζώτος, 2003, σ. 93

κεραμικής, ενώ κατά τον 15^ο με 16^ο αιώνα ιδρύεται στα ερείπια της παλαιάς βασιλικής ο μεταβυζαντινός ναός του Αγίου Παταπίου⁷¹.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Η αρχιτεκτονική εξέλιξη του ίδιου του ναού του Αγίου Παταπίου, ο οποίος βρίσκεται σήμερα επί της οδού Καπετάν Άγρα, παρουσιάζει διαδοχικές φάσεις, όπως αποτυπώνεται και στα σχεδιαγράμματα των κατόψεων. Ο ναός χτίστηκε, κατά τον 15^ο αιώνα, αρχικά ως τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική πάνω σε υπολείμματα παλαιότερων κτισμάτων. Από αυτή την πρώτη φάση διατηρήθηκε ανέπαφος μόνο ο χώρος του ιερού και ένα τμήμα της βόρειας κιονοστοιχίας. Κατά τον 16^ο αιώνα ο αρχικός ναός ανασκευάστηκε και ενσωματώθηκε ως διακονικό, στο βόρειο τμήμα ενός νέου, κατά πολύ μεγαλύτερου εκκλησιαστικού κτίσματος. Τον 19^ο αιώνα, ο δυτικός τοίχος κατέρρευσε παρασύροντας και το ιερό. Η νέα επισκευή που ακολούθησε έδωσε στον ναό τη σημερινή του μορφή, η οποία χαρακτηρίζεται από τρία κλίτη, δύο ημικυκλικές κόγχες στα ανατολικά και νάρθηκα στα δυτικά⁷².

⁷¹Πέtkος

⁷²Παπαζώτος, 1994, σ. 198

ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

Ο εσωτερικός διάκοσμος του ναού περιλαμβάνει εξαιρετικά δείγματα μεταβυζαντινής ζωγραφικής. Στις αρχές του 16^{ου} αιώνα χρονολογούνται οι παραστάσεις που εντοπίζονται στην κόγχη του ιερού του αρχικού ναού και στο σωζόμενο τμήμα της βόρειας κιονοστοιχίας. Περιλαμβάνουν τις παραστάσεις της Θεοτόκου και του Μελισμού στην κόγχη, πλαισιωμένες από τους συλλειτουργούντες ιεράρχες Ελευθέριο, Ιωάννη τον Χρυσόστομο, Βασίλειο και Νικόλαο, τον Ευαγγελισμό στο μέτωπο της κόγχης και τη Σταύρωση, τον Λίθο και την Κάθοδο στον Άδη στη βόρεια κιονοστοιχία. Οι τοιχογραφίες που επεκτείνονται στους τοίχους του νεότερου ναού χρονολογούνται στον προχωρημένο 16^ο αιώνα και απεικονίζουν στον νότιο τοίχο του νέου ιερού τον Μυστικό Δείπνο και την Πεντηκοστή, στον βόρειο τοίχο μια νεότερη αναπαράσταση της Καθόδου στον Άδη, τοποθετημένη πάνω από την παλαιότερη αντίστοιχη, ενώ στον δυτικό τοίχο απεικονίζεται η Κοίμηση της Θεοτόκου μαζί με ολόσωμες μορφές αγίων. Η τελευταία διακοσμητική φάση εντοπίζεται στις αρχές του 17^{ου} αιώνα αλλά και στις αρχές του 18^{ου}, με μορφές αγίων στον νάρθηκα⁷³.

1.12 ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΑΝΘΙΜΟΥ

⁷³Παπαζώτος, 2003, σσ. 84-86

Ο ναός του Αγίου Νικολάου αποτελεί το πρώτο βεβαιωμένα μεταβυζαντινό μνημείο της Βέροιας, τόσο από αρχιτεκτονική όσο και από ζωγραφική άποψη. Σύμφωνα με την πρώτη κτητορική επιγραφή του, ο ναός ανεγέρθηκε εκ βάθρων και ιστορήθηκε τον Ιούνιο του 1565 με τη συνδρομή, τον κόπο και τα έξοδα του μοναχού Ανθίμου. Μάλιστα, από μια δεύτερη κτητορική επιγραφή μαθαίνουμε ότι ο μοναχός Άνθιμος έχτισε τον ναό ως «καταφυγή μοναχών», λειτουργούσε δηλαδή ως καθολικό μονής. Η ίδρυση του ναού το 1565 έχει ιδιαίτερη ιστορική σημασία, καθώς σηματοδοτεί το τέλος μιας περιόδου απραξίας. Συγκεκριμένα, από το 1525 έως το 1565, διάστημα που συμπίπτει περίπου με τη βασιλεία του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς, είχαν ανασταλεί οι δραστηριότητες του χριστιανικού πληθυσμού της Βέροιας και δεν υπήρχε καμία καλλιτεχνική παραγωγή. Η επανέναρξη αυτής της δραστηριότητας, με τον Άγιο Νικόλαο, οφείλεται ίσως και στις ενέργειες του μητροπολίτη Θεοφάνους Μαλάκη⁷⁴.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Από αρχιτεκτονική άποψη, πρόκειται για μια ταπεινή, τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με δίρριχτη στέγη και νάρθηκα. Ο αρχιτεκτονικός τύπος του ναού είναι καθαρός, χωρίς μεταγενέστερες προσθήκες, και η όποια ιδιοτυπία του οφείλεται στο σχήμα της στέγης, το οποίο είναι πολύ χαρακτηριστικό στα μνημεία της Βέροιας. Ο διαχωρισμός των τριών κλιτών στο εσωτερικό γίνεται με δύο πεσσούς, έναν σε κάθε πλευρά του κεντρικού κλίτους, οι οποίοι στηρίζουν από δύο τόξα ο καθένας. Ο φωτισμός του χώρου επιτυγχανόταν μέσω φωτιστικών ξύλινων θυρίδων που βρίσκονταν στη στέγη. Ένα ενδιαφέρον αρχιτεκτονικό στοιχείο είναι η κάλυψη της κόγχης του ιερού εξωτερικά με έναν ευθύ τοίχο, ο οποίος ακολουθεί την παρυφή του παρακείμενου δρόμου⁷⁵.

⁷⁴Παπαζώτος, 1994, σσ. 200-201

⁷⁵Παπαζώτος, 1994, σ. 201

ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού πραγματοποιήθηκε υπό την επιστασία του μοναχού Ανθίμου και ολοκληρώθηκε μέσα σε μια πενταετία, από το 1565 έως το 1570. Με το έργο αυτό, οι ζωγράφοι απαρνοούνται την παλαιολόγεια παράδοση, που κυριαρχούσε έως το 1525, εισάγοντας τη ζωγραφική της Βέροιας σε μια νέα περίοδο σημαντικής άνθησης. Ο πλούτος των θεμάτων και οι ιδιαίτερες παραστάσεις μαρτυρούν τη «λόγια» κατεύθυνση των καλλιτεχνών, ενώ ο ζωγράφος της κόγχης του ιερού θεωρείται μία από τις δυναμικότερες παρουσίες στη Βέροια, με ευρύτερη σημασία για τη ζωγραφική της Μακεδονίας. Στο κεντρικό κλίτος, στον ανατολικό τοίχο εικονίζονται η Θεοτόκος Πλατυτέρα, ο Χριστός Μέγας Αρχιερεύς, ο Ευαγγελισμός και, στο αέτωμα, ο Χριστός Εμμανουήλ. Οι πλευρικές επιφάνειες χωρίζονται σε τρεις ζώνες: στην επάνω ζώνη αναπτύσσονται θέματα του Δωδεκαόρτου και του Κύκλου των Παθών, στη στενότερη μεσαία ζώνη εικονίζονται άγιοι και προφήτες σε προτομή, και στην κατώτερη ολόσωμοι άγιοι. Στα εσωρράχια των τόξων εικονίζονται προφήτες και οι τέσσερις ευαγγελιστές. Στο βόρειο κλίτος παριστάνεται η Θυσία του Αβραάμ καθώς και άγιοι, ολόσωμοι ή σε προτομή, διατεταγμένοι σε τρεις σειρές. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει ο νεομάρτυρας Μιχαήλ ο Θεσσαλονικεύς (†1544), ενώ στο νότιο κλίτος σώζονται μερικές σκηνές από τον βίο

Δέσποινα Λαζοπούλου, <<Βυζαντινοί Ναοί
της Βέροιας: Αποκατάσταση, Πολιτιστική Αξιοποίηση και Σύγχρονες Προτάσεις Ανάδειξης>>

του τιμώμενου Αγίου Νικολάου, καθώς και μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα και σπάνια απεικόνιση της παραβολής της Κρίσεως⁷⁶.

1.13 ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΚΑΡΙΩΤΙΣΣΑΣ

Ο ναός του Αγίου Νικολάου Μακαριώτισσας οφείλει την ονομασία του σε έναν παλαιότερο βυζαντινό ναό της Θεοτόκου Μακαριώτισσας, γνωστό από το 1355, που υπήρχε στην περιοχή. Χτίστηκε τον 16ο αιώνα και, όπως συνάγεται από τις πηγές, λειτούργησε ως καθολικό γυναικείας αστικής μονής. Η ιδιότητα αυτή επιβεβαιώνεται από δύο σημαντικές κτητορικές επιγραφές, του 1571 και του 1573, οι οποίες αναφέρουν ως χορηγό του τοιχογραφικού διακόσμου τη μοναχή Ρεβέκκα. Στην παλαιότερη μάλιστα επιγραφή του 1571, πάνω από τη βόρεια θύρα, γίνεται ρητή αναφορά στον μητροπολίτη Βέροιας Θεοφάνη Μαλάκη⁷⁷.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Αρχικά, κατά τον 16^ο αιώνα, το κτίσμα κατασκευάστηκε ως ένας εκτεταμένος μονόχωρος ξυλόστεγος ναός με νάρθηκα. Ωστόσο, από αυτή την αρχική του μορφή, το μόνο τμήμα που σώζεται μέχρι σήμερα είναι ο δυτικός τοίχος του κυρίως ναού.

⁷⁶ Παπαζώτος, 2003, σ. 113

⁷⁷ Παπαζώτος, 2003, σ. 33

Στη συνέχεια, ο ναός υπέστη αλλεπάλληλες παρεμβάσεις και μεταβολές. Κατά τον 18^ο αιώνα δέχτηκε ριζικές ανακατασκευές, οι οποίες κατήργησαν αρκετά από τα στοιχεία του αρχικού κτίσματος. Το αποτέλεσμα ήταν να αλλάξει ο προσανατολισμός του ναού κατά το μήκος του και να ορθωθεί ένας νέος ανατολικός τοίχος, όπου το ιερό εγγράφηκε μέσα στο πάχος του ίδιου του τοίχου. Σε νεότερους χρόνους πραγματοποιήθηκε και τρίτη ανακατασκευή, στην οποία ανήκουν ο βόρειος και ο νότιος τοίχος του κεντρικού κλίτους, καθώς και οι υπόλοιποι τοίχοι του νάρθηκα⁷⁸.

ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού χωρίζεται σε δύο ευδιάκριτες χρονολογικές και καλλιτεχνικές φάσεις. Στον δυτικό τοίχο του κεντρικού κλίτους διατηρούνται τοιχογραφίες του 1571, με παραστάσεις όπως η Μεταμόρφωση, η Προδοσία του Ιούδα, η Βαΐοφόρος, η Κοίμηση της Θεοτόκου, και η Φιλοξενία του Αβραάμ, καθώς και προτομές αγίων. Στον νάρθηκα δεσπόζει η μεγάλη σύνθεση της Δευτέρας Παρουσίας του 1573. Στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα χρονολογούνται οι τοιχογραφίες του ιερού που δημιουργήθηκαν μετά τις ριζικές αρχιτεκτονικές ανακατασκευές. Εδώ απεικονίζονται η Θεοτόκος, ο Μελισμός, ο Ευαγγελισμός, η Ανάληψη, η Άκρα Ταπείνωση και ολόσωμοι άγιοι⁷⁹.

⁷⁸Παπαζώτος, 1994, σ. 202

⁷⁹Παπαζώτος, 2003, σσ. 33-36

1.14 ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΟΥ ΑΡΧΟΝΤΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΥ

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου του άρχοντος Γραμματικού βρίσκεται στην οδό Αγίου Αντωνίου, αντικριστά από τον ναό του Αγίου Νικολάου του μοναχού Ανθίμου. Σύμφωνα με ανασκαφικά δεδομένα, στην αρχική του χάραξη υπήρξε μεσοβυζαντινό κτίσμα. Η σημερινή μορφή του ναού έχει τις ρίζες της στις αρχές του 14ου αιώνα. Κατά τη διάρκεια της μακραίωνης ιστορίας του, το μνημείο αποτέλεσε ένα αξιόλογο παράδειγμα επάλληλων ιστορικών επεμβάσεων, γνωρίζοντας πολλές κατασκευαστικές φάσεις που φτάνουν έως και τον 19ο αιώνα. Ο ναός συνδέθηκε με σημαντικούς δωρητές και χορηγούς ανά τους αιώνες, με κυριότερο τον άρχοντα Δημήτριο τον Γραμματικό, από τον οποίο πήρε και την προσωνυμία του, καθώς χάρη στη συνδρομή του, γύρω στο 1518/19 έγινε σημαντική ανακαίνιση. Άλλοι μεταγενέστεροι χορηγοί που αναφέρονται στις κτητορικές επιγραφές είναι ο Γεώργιος Πορκάστης (1603), καθώς και ο Αθανάσιος Σχινάς με την "κυρά Κουζηνή" (1718)⁸⁰.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Ο αρχικός ναός αποτελούσε μια τρίκλιτη βασιλική με ξύλινη στέγη και νάρθηκα. Ωστόσο, λόγω των συνεχών ανακατασκευών, συμπληρώσεων και προεκτάσεων που υπέστη, κυρίως κατά τον 16^ο, 17^ο και έως τον 19^ο αιώνα, τα περισσότερα στοιχεία του αρχικού μεσοβυζαντινού κτίσματος εξαφανίστηκαν σταδιακά. Κάθε νέα δομική ή

⁸⁰Παπαζώτος, 2003, σσ. 108-111

αρχιτεκτονική παρέμβαση στον ναό συνοδευόταν και από μια νέα φάση τοιχογράφησης, διαμορφώνοντας τη σημερινή του εικόνα.

ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

Ο ναός αποτελεί αξιόλογο παράδειγμα επάλληλων ιστορικών επεμβάσεων που συνοδευόταν κάθε φορά με μια νέα τοιχογράφηση. Οι παλαιότερες ορατές τοιχογραφίες, οι οποίες χρονολογούνται γύρω στο 1380, σώζονται στη νότια όψη του νότιου τοίχου της κόγχης του ιερού και περιλαμβάνουν ολόσωμους μοναχούς και ερημίτες, όπως τον άγιο Ονούφριο, τον Παύλο τον Ομολογητή και τον Παχώμιο με τον άγγελο, καθώς και τις σκηνές του Χριστού Ελκόμενου και της Μεταφοράς του Σταυρού. Κατά το 1518/9 αγιογραφείται η μεγάλη παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας στον νάρθηκα, με δαπάνη του άρχοντα Δημητρίου του Γραμματικού. Το 1603 γίνεται εκτεταμένη τοιχογράφηση του κεντρικού κλίτους, του δυτικού τοίχου των παράπλευρων κλιτών και της νότιας επιφάνειας του βόρειου κλίτους. Εδώ απεικονίζονται σημαντικές χριστολογικές σκηνές, όπως η Υπαπαντή, η Μεταμόρφωση, η Έγερση του Λαζάρου, η Προδοσία, ο Χριστός Ελκόμενος, η Σταύρωση, η Ανάσταση, η Κοίμηση της Θεοτόκου, ιεράρχες, προφήτες, οι ευαγγελιστές Μάρκος και Ιωάννης, καθώς και σκηνές από τον βίο του Αγίου Γεωργίου. Το 1629 στον ανατολικό τοίχο του νότιου κλίτους απεικονίζονται οι άγιοι Αθανάσιος, Γρηγόριος Παλαμάς και Ευθύμιος, σύμφωνα με επιγραφή. Τέλος, το 1718 αγιογραφείται το δεξιό τμήμα του ναού, κυρίως το βόρειο κλίτος και ο χώρος της πρόθεσης⁸¹.

⁸¹Παπαζώτος, 2003, σ. 111

1.15 ΑΓΙΟΣ ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ

Ο ναός του Αγίου Προκοπίου βρίσκεται στη μικρή πλατεία Κόρακα, ένα στενό πιο κάτω από τον Άγιο Νικόλαο του μοναχού Ανθίμου. Η αρχική ανέγερση του ναού χρονολογείται τον 14^ο αιώνα. Αιώνες αργότερα, και πιο συγκεκριμένα στις αρχές του 17^{ου} αιώνα, ο ναός γνώρισε μια δεύτερη σημαντική φάση, κατά την οποία άλλαξε ριζικά η μορφή του. Σύμφωνα με σωζόμενη κτητορική επιγραφή, το 1607 πραγματοποιήθηκε εκτεταμένη, νέα τοιχογράφηση του ναού με τη συνδρομή του άρχοντα Μανιού Πογναζή και επί ιερατείας του πατρός Κωνσταντίνου⁸². Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι στο πίσω μέρος του ναού υπάρχουν ιδιωτικές κατοικίες, των οποίων η αποκλειστική πρόσβαση πραγματοποιείται μέσω της κύριας πύλης του περιβόλου του ναού, με αποτέλεσμα ο προαύλιος χώρος του να λειτουργεί πρακτικά ως κοινόχρηστη αυλή για τα παρακείμενα οικήματα.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Ο ναός ήταν αρχικά ένα μικρό, μονόχωρο και ξυλόστεγο κτίσμα. Από αυτή την αρχική κατασκευή σώζονται σήμερα μόνο ο δυτικός τοίχος του κεντρικού κλίτους και το τμήμα του ιερού. Στις αρχές του 17^{ου} αιώνα ο βόρειος και ο νότιος τοίχος του αρχικού ναού γκρεμίστηκαν και στη θέση τους κατασκευάστηκαν τοξοστοιχίες, οι οποίες επέτρεψαν την προσθήκη νέων χώρων, δίνοντας στον ναό τη μορφή

⁸²Παπαζώτος, 2003, σσ. 100-101

μιαστρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής. Την ίδια περίοδο θεωρείται πιθανό πως προστέθηκε και ο νάρθηκας, ο οποίος καταλαμβάνει όλο το νέο πλάτος του ναού.

ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

Από τον αρχικό διάκοσμο του ναού, του 14^{ου} αιώνα, διατηρούνται εξωτερικά, στη δυτική πρόσοψη, οι μορφές του Αγίου Δημητρίου, του Αρχαγγέλου Μιχαήλ και του έφιππου Αγίου Προκοπίου. Επίσης, λείψανα του αρχικού αυτού διακόσμου διακρίνονται στην εσωτερική επιφάνεια του δυτικού τοίχου και κάτω από τις νεότερες τοιχογραφίες στην κόγχη του ιερού. Το έτος 1607 ο ναός αγιογραφήθηκε εκ νέου. Ο καλλιτέχνης που ανέλαβε το έργο είναι ο ίδιος ζωγράφος που το 1589 είχε φιλοτεγήσει τον ναό των Αγίων Κηρύκου και Ιουλίττας. Στην κόγχη εικονίζεται η Πλατυτέρα με δύο αγγέλους, στο ανατολικό αέτωμα η Ανάληψη, στο μέτωπο της κόγχης ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου και στην πρόθεση η Άκρα Ταπείνωση. Τους τοίχους του ιερού κοσμούν ολόσωμοι ιεράρχες. Στο κεντρικό κλίτος στην επάνω ζώνη σώζονται, έστω και αποσπασματικά, θέματα από το Δωδεκάορτο και τον Κύκλο των Παθών. Σε καλύτερη κατάσταση διατηρούνται η Γέννηση, η Έγερση του Λαζάρου, η Βαΐοφόρος και η Κάθοδος στον Άδη. Απεικονίζονται επίσης η Κοίμηση της Θεοτόκου, ο Αρχάγγελος Μιχαήλ και οι Άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη, ενώ στα εσωρράχια των τόξων βρίσκονται προφήτες. Στον νότιο τοίχο του βόρειου κλίτους παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον η σκηνή της Θυσίας του Αβραάμ και ο Προφήτης Ηλίας που τρέφεται από τον κόρακα ενώ στον βόρειο τοίχο του νότιου κλίτους παριστάνονται διάφοροι άγιοι, καθώς και έξι σπάνιες σκηνές από τον βίο του τιμώμενου Αγίου Προκοπίου⁸³.

⁸³ Παπαζώτος, 1994, σσ. 186-188

1.16 ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΟΥ ΑΡΧΟΝΤΟΣ ΚΑΛΟΚΡΑΤΑ

Ο ναός του Αγίου Νικολάου του άρχοντος Καλοκρατά, ή αλλιώς Αμόλευτου, βρίσκεται στη βλάχικη συνοικία της Βέροιας, δυτικότερα από τον ναό του Αγίου Νικολάου του μοναχού Ανθίμου. Αποτελεί κτίσμα του 14^{ου} αιώνα, το οποίο όμως επισκευάστηκε ριζικά τον 16^ο αιώνα. Σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή που σώζεται πάνω από τη δυτική θύρα εισόδου, με χρονολογία 1566, ο αρχικός ναός ανακαινίστηκε εκ βάθρων και τοιχογραφήθηκε με δαπάνες του «εντιμοτάτου άρχου» Κομνηνού Καλοκρατά. Ο άρχοντας αυτός συνδέεται με τη γνωστή βυζαντινή οικογένεια των Καλοκρατάδων της Βέροιας⁸⁴. Επίσης, η επιγραφή μας ενημερώνει ότι η ανακαίνιση και η διακόσμηση του ναού πραγματοποιήθηκε όταν αρχιερέας και επίσκοπος της πόλης ήταν ο Θεοφάνης⁸⁵.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Ως προς την αρχιτεκτονική του μορφή, ο ναός είναι μια τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική. Στην αρχική χάραξη και την πρώτη οικοδομική φάση, του 14^{ου} αιώνα, ανήκει μόνο ο χώρος του ιερού βήματος, καθώς και η θύρα που οδηγεί από το ιερό προς την πρόθεση. Αυτό υποδηλώνει ότι ο ναός είχε εξ αρχής τη μορφή της τρίκλιτης βασιλικής. Η μορφή αυτή διατηρήθηκε και κατά τη μεγάλη ανακαίνιση του 16^{ου} αιώνα, με τη μόνη κατασκευαστική διαφορά ότι πλέον μια ενιαία δίρριχτη στέγη κάλυψε από κοινού και τα τρία κλίτη του ναού.

⁸⁴ Συγγενικό του πρόσωπο μάλλον ήταν ο Κωνσταντίνος Καλοκρατάς, λόγιος από τη Βέροια που έζησε στη Ρώμη

⁸⁵ Παπαζώτος, 2003, σσ. 115-117

ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

Ο ζωγραφικός διάκοσμος του ναού που σώζεται χρονολογείται σε διαφορετικές φάσεις. Στην εξωτερική επιφάνεια του βόρειου τοίχου του ιερού σώζονται ελάχιστα σπαράγματα από μία παράσταση του Χριστού Ελεήμονος μαζί με έναν αδιάγνωστο μοναχό, η οποία χρονολογείται τον 14^ο αιώνα. Η κύρια τοιχογράφηση του ναού χρονολογείται το 1566 και αποτελεί τον βασικό διάκοσμο του ναού. Στο ιερό βήμα στην κόγχη εικονίζεται η Θεοτόκος Πλατυτέρα, ο Μελισμός και ολόσωμοι ιεράρχες, ενώ στο μέτωπο ο Ευαγγελισμός και το Άγιο Μανδήλιο. Στο κεντρικό κλίτος διατηρούνται σκηνές του Δωδεκαόρτου και των Παθών (Γέννηση, Υπαπαντή, Βαΐοφόρος, Σταύρωση, Ενταφιασμός, Κάθοδος στον Άδη), ενώ στα εσωρράχια των τόξων εικονίζονται προφήτες και ο νεομάρτυρας Μιχαήλ Θεσσαλονίκης. Στον δυτικό τοίχο παριστάνονται η Μεταμόρφωση, η Κοίμηση της Θεοτόκου, οι άγιοι Κοσμάς και Δαμιανός και οι αρχάγγελοι Μιχαήλ και Γαβριήλ και στα πλάγια κλίτη σώζονται ολόσωμοι άγιοι. Στον νάρθηκα πάνω από την πόρτα ξεχωρίζουν οι ολόσωμοι άγιοι Παχώμιος, αρχάγγελος Γαβριήλ, η Θεοτόκος Παράκλησις, ο Χριστός και ο Ζωσιμάς με την οσία Μαρία την Αιγυπτία. Τέλος, τον 18^ο αιώνα χρονολογούνται οι παραστάσεις στον ανατολικό τοίχο της πρόθεσης που απεικονίζουν την «Άκρα Ταπείνωση» και μερικούς αγίους, μεταξύ των οποίων και ο άγιος Διονύσιος ο εν Ολύμπω⁸⁶.

⁸⁶Παπαζώτος, 1994, σ. 186

ΜΕΡΟΣ Γ΄

ΜΕΡΟΣ Γ': Η ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ Η ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΒΕΡΟΙΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΚΑΙ ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Η διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς αποτελεί μια σύνθετη και πολυδιάστατη διαδικασία, η οποία οφείλει να εδράζεται πρωτίστως στη σημασία και τις αξίες των προστατευόμενων μνημείων. Σύμφωνα με τις σύγχρονες θεωρητικές αρχές, ο βασικός στόχος δεν εξαντλείται στη φυσική διατήρηση των αρχαιολογικών καταλοίπων, αλλά επεκτείνεται στην ανάδειξή τους προς όφελος των σύγχρονων κοινωνιών, εντάσσοντάς τα λειτουργικά στη ζωή της κοινότητας. Για να καταστεί αυτό εφικτό, είναι απαραίτητη η εκπόνηση ολοκληρωμένων σχεδίων διαχείρισης, τα οποία αξιολογούν τα χαρακτηριστικά του εκάστοτε χώρου, εμπλέκουν διεπιστημονικές ομάδες και λαμβάνουν υπόψη κρίσιμες παραμέτρους, όπως ο τουρισμός, η πολεοδομία και η προστασία από φυσικούς ή ανθρωπογενείς κινδύνους⁸⁷. Μια ιδιαίτερη και εξαιρετικά απαιτητική κατηγορία στο πεδίο αυτό αποτελεί η διαχείριση της βυζαντινής πολιτιστικής κληρονομιάς. Λόγω της τεράστιας γεωγραφικής εξάπλωσης της άλλοτε Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, τα κατάλοιπά της εκτείνονται σε πολλαπλά σύγχρονα κράτη. Η κρατική προσέγγιση προς αυτά ποικίλλει σημαντικά, καθώς εξαρτάται άμεσα από τις ιστορικές, θρησκευτικές και εθνικές προτεραιότητες ή βλέψεις της κάθε χώρας. Παρά το γεγονός ότι διεθνώς παρατηρείται αυξημένο ενδιαφέρον, η διαθέσιμη βιβλιογραφία στον τομέα αυτό συχνά στερείται μιας στέρεης θεωρητικής βάσης που να εναρμονίζεται πλήρως με τις νέες διεθνείς τάσεις και εξελίξεις⁸⁸. Στην Ελλάδα, η μέριμνα για τα βυζαντινά μνημεία αποτελεί κατεξοχήν κρατική αρμοδιότητα, η οποία ασκείται κυρίως μέσω του Υπουργείου Πολιτισμού, των 52 περιφερειακών Εφορειών Αρχαιοτήτων και των εξειδικευμένων κρατικών Μουσείων. Εντούτοις, το συγκεκριμένο πεδίο χαρακτηρίζεται από μια εγγενή ιδιαιτερότητα, καθώς ένα μεγάλο μέρος αυτών των καταλοίπων συνιστά «ζωντανά» θρησκευτικά μνημεία, όπως ενεργοί ναοί και μοναστηριακά συγκροτήματα. Στις περιπτώσεις αυτές προκύπτει ένα διττό ιδιοκτησιακό και διαχειριστικό καθεστώς, καθώς εμπλέκεται η Εκκλησία της Ελλάδος ως Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου ή ειδικά αυτοδιοίκητα μοντέλα, όπως η μοναστική πολιτεία του Αγίου Όρους. Οι σύγχρονες αρχαιολογικές και μουσειολογικές προσεγγίσεις απομακρύνονται σταδιακά από το στενό ενδιαφέρον για τη μνημειακή αρχιτεκτονική και στρέφονται προς μια ολιστική αντίληψη που δίνει έμφαση στην καθημερινή ζωή και την

⁸⁷Cleere, 2006, σσ. 88-89

⁸⁸Αλεξόπουλος, 2020, σσ. 174-176

πνευματική διάσταση των μνημείων⁸⁹. Η συνύπαρξη, ωστόσο, της αυστηρής επιστημονικής προστασίας με τη διαρκή λατρευτική χρήση προκαλεί συχνά προστριβές ή διαχειριστικές συγκρούσεις μεταξύ των κρατικών φορέων, των τοπικών κοινοτήτων και του κλήρου, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τις αντιπαραθέσεις για τη χρήση του μνημείου της Ροτόντας στη Θεσσαλονίκη. Συμπερασματικά, η επιτυχής ανάδειξη της βυζαντινής κληρονομιάς απαιτεί τη μετάβαση σε έναν συμμετοχικό σχεδιασμό, την υιοθέτηση στρατηγικών που εμπλέκουν όλους τους ενδιαφερόμενους φορείς και την αρμονική εξισορρόπηση μεταξύ υλικών και άυλων αξιών⁹⁰.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^Ο

ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΣΤΟ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΑΣΤΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ: ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΧΩΡΙΚΗΣ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗΣ, ΠΡΟΣΒΑΣΙΜΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΠΟΔΟΧΗΣ

2.1 ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ “ΑΟΡΑΤΟΤΗΤΑ” ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Η πόλη της Βέροιας αποτελεί ένα μοναδικό οικιστικό και ιστορικό παλίμψηστο, καθώς διασώζει έναν εξαιρετικά μεγάλο αριθμό βυζαντινών και μεταβυζαντινών ναών, ενσωματωμένων στον σύγχρονο αστικό της ιστό. Ωστόσο, η μελέτη της υφιστάμενης κατάστασης αυτών των μνημείων αναδεικνύει μια σημαντική αντίφαση, ενώ πρόκειται για πολιτιστικούς θησαυρούς παγκόσμιας εμβέλειας, η ορατότητα και η ανάδειξή τους στο σύγχρονο αστικό περιβάλλον προσκρούουν σε σοβαρά πολεοδομικά, χωροταξικά και κοινωνικά εμπόδια. Η στενή σχέση αυτών των μνημείων με τον ιδιωτικό χώρο δεν αποτελεί αποκλειστικό γνώρισμα των μεταγενέστερων περιόδων, αλλά έχει βαθιές ρίζες στη βυζαντινή πολεοδομική οργάνωση. Κατά τη μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή περίοδο, οι ναοί ενσωματώνονταν πλήρως στον αστικό ιστό, χωρίς να διακρίνονται πάντα από τη μάζα των υπόλοιπων κτηρίων. Στη Βέροια, η ίδρυση μικρών ιδιωτικών ναών και μοναστηριών εντός των οικιών αποτελούσε συνήθη πρακτική της εύπορης τοπικής ελίτ, η οποία διέθετε σημαντική οικονομική ευρωστία λόγω της ενασχόλησής της με το εμπόριο και την οικοτεχνία. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι περιπτώσεις του Μιχαήλ Μακρομάλλη, του Ξένου Ψαλιδά (14ος αι.), καθώς και του αριστοκράτη Θεόδωρου Σαραντηνού, ο οποίος το 1325 ίδρυσε τη Μονή του Αγίου Ιωάννη της Πέτρας⁹¹ μέσα στην ιδιωτική του αυλή, στο βόρειο τμήμα της πόλης στη συνοικία του Σκωρονόχου⁹². Οι ναοί αυτοί ανεγείρονταν στο εσωτερικό κλειστών κτηριακών συνόλων, τα οποία περιελάμβαναν την κύρια κατοικία, βοηθητικούς χώρους, αποθήκες και εργαστήρια. Καθώς η βυζαντινή κοσμική κατοικία στην

⁸⁹ Αλεξόπουλος, 2020, σσ. 177-180

⁹⁰ Αλεξόπουλος, 2020, σσ. 181-182

⁹¹ Δεν σώζεται σήμερα

⁹² Κιουσοπούλου, 2013, σ. 85

περιοχή ήταν κατά κανόνα μέτριας έως κακής δομής, φτιαγμένη από ευτελή υλικά και χαρακτηριζόταν από έντονη εσωστρέφεια, οι περίτεχνοι ναοί αναδεικνύονταν οργανικά σε σημεία αναφοράς της καθημερινής ζωής. Παρά τον ιδιωτικό τους χαρακτήρα, οι αυλές αυτών των μνημείων λειτουργούσαν ως «πυρήνες» γύρω από τους οποίους οργανώνονταν ολόκληρες γειτονιές. Αποτελούσαν κέντρα κοινωνικής και οικονομικής δραστηριότητας (ενορίες), όπου ο πληθυσμός συγκεντρωνόταν για λόγους εμπορικούς, θρησκευτικούς ή διασκέδασης, μια ιδιότυπη οικιστική δομή που επιβίωσε επί αιώνες και αποτυπώνεται μέχρι σήμερα στα λεγόμενα «βακουφικά» οικοδομικά τετράγωνα της πόλης⁹³. Κατά την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας, η προϋπάρχουσα αυτή εσωστρεφής δομή λειτούργησε ως βάση για μια εσκεμμένη πλέον «αορατότητα». Πολλοί ναοί χτίστηκαν ή ανακαινίστηκαν με χαμηλό αρχιτεκτονικό προφίλ, χωρίς εξωτερικά διακριτικά γνωρίσματα και σταθερά προστατευμένοι εντός των ιδιωτικών περιβόλων, προκειμένου να μην προκαλούν το θρησκευτικό αίσθημα των κατακτητών. Αυτή η ιστορική, άλλοτε οργανική και άλλοτε αναγκαστική απομόνωση, μετατράπηκε βίαια κατά τον 20ό αιώνα σε έναν ακούσιο «εγκλωβισμό», εξαιτίας της άναρχης μεταπολεμικής ανοικοδόμησης και του συστήματος της αντιπαροχής (δεκαετίες 1960-1980). Ως αποτέλεσμα, η σχέση των ναών με τον δημόσιο χώρο ανατράπηκε ριζικά. Τα μνημεία μετατράπηκαν από ζωντανά τοπόσημα και κέντρα της κοινότητας σε απομονωμένες «νησίδες» μέσα σε ένα πυκνό περιβάλλον από μπετόν. Το κυριότερο πρόβλημα που αντιμετωπίζουν σήμερα οι βυζαντινοί ναοί της Βέροιας είναι η ολοκληρωτική απώλεια του ζωτικού τους χώρου. Η ανέγερση πολυώροφων πολυκατοικιών περιμετρικά των μνημείων οδήγησε στον αποκλεισμό τους στους ακάλυπτους των οικοδομικών τετραγώνων. Ο επισκέπτης ή ο περαστικός αδυνατεί να αντιληφθεί την ύπαρξη του ναού από τον κεντρικό οδικό άξονα, καθώς η οπτική φυγή εμποδίζεται από τους όγκους των σύγχρονων κτιρίων. Η πρόσβαση στα μνημεία αυτά γίνεται συχνά μέσα από στενούς διαδρόμους, εισόδους πολυκατοικιών ή ιδιωτικές αυλές. Το γεγονός αυτό θολώνει επικίνδυνα τα όρια μεταξύ δημόσιας πολιτιστικής κληρονομιάς και ιδιωτικού χώρου, προκαλώντας αμηχανία στον επισκέπτη και δυσχεραίνοντας την ανάδειξη της μοναδικής ιστορικής ταυτότητας της πόλης.

2.2 ΦΥΣΙΚΗ ΚΑΙ ΨΗΦΙΑΚΗ ΠΡΟΣΒΑΣΙΜΟΤΗΤΑ

Η υφιστάμενη κατάσταση χαρακτηρίζεται επίσης από σοβαρά ελλείμματα προσβασιμότητας. Για λόγους ασφαλείας, προστασίας των τοιχογραφιών και έλλειψης εξειδικευμένου προσωπικού φύλαξης, η πλειονότητα των ναών παραμένει μόνιμα κλειδωμένη. Το γεγονός αυτό στερεί από το κοινό τη δυνατότητα να βιώσει το εσωτερικό των ναών, εκμηδενίζοντας την παιδευτική και τουριστική τους αξία. Η σήμανση εντός της πόλης είναι συχνά ελλιπής, αποσπασματική ή ξεπερασμένη. Δεν υφίσταται ένα ενιαίο, αναγνωρίσιμο δίκτυο πινακίδων που να καθοδηγεί τον επισκέπτη μέσα από τον δαίδαλο των στενών. Παράλληλα, η έλλειψη πεζοδρομίων ή η στενότητά τους, σε συνδυασμό με την ανεξέλεγκτη στάθμευση οχημάτων ακριβώς δίπλα στους τοίχους των ναών, δυσχεραίνει τη φυσική προσέγγιση, ιδιαίτερα από εμποδιζόμενα άτομα ή οργανωμένες ομάδες τουριστών. Τέλος, οι υπάρχουσες ενημερωτικές πινακίδες έξω από τους ναούς υιοθετούν συνήθως ένα αυστηρά

⁹³ Μονιούδη - Γαβαλά, 2015, σ. 38

ακαδημαϊκό, αρχαιολογικό ύψος, το οποίο δεν είναι ελκυστικό για τον μέσο επισκέπτη. Επιπλέον, απουσιάζουν στην πλειονότητα των μνημείων οι σύγχρονες ψηφιακές εφαρμογές, όπως QR codes, εφαρμογές επαυξημένης πραγματικότητας, που θα μπορούσαν να «ανοίξουν» εικονικά τις πόρτες των ναών και να προσφέρουν μια διαδραστική εμπειρία.

2.3 ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ Η ΑΠΟΞΕΝΩΣΗ ΤΗΣ ΤΟΠΙΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ

Η πολεοδομική υποβάθμιση των μνημείων έχει άμεσο αντίκτυπο στον τρόπο που τα αντιλαμβάνεται η τοπική κοινωνία. Για τους μόνιμους κατοίκους, οι βυζαντινοί ναοί έχουν μετατραπεί σε «background θόρυβο» της καθημερινότητάς τους. Η έλλειψη δραστηριοτήτων γύρω από αυτούς τους χώρους οδηγεί στην αποξένωση. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις, η γειτνίαση των ναών με ιδιωτικές ιδιοκτησίες δημιουργεί λανθάνουσες τριβές, καθώς οι αρχαιολογικοί περιορισμοί στην ανοικοδόμηση ή τη χρήση των γύρω κτιρίων εκλαμβάνονται από τους ιδιώτες ως «εμπόδιο» στην ανάπτυξη, αντί ως προνόμιο διαβίωσης δίπλα σε ένα μνημείο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

ΜΕΛΕΤΕΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ

Για την καλύτερη κατανόηση των διαφορετικών μορφών πολεοδομικού εγκλωβισμού και των προβλημάτων ορατότητας στο ιστορικό κέντρο της Βέροιας, εξετάζονται συγκριτικά τέσσερα μνημεία. Τα τρία πρώτα αντιπροσωπεύουν χαρακτηριστικές κατηγορίες χωροταξικού πνιγμού και λειτουργικής δυσχέρειας, ενώ το τέταρτο λειτουργεί ως το ιδανικό μοντέλο αναφοράς για την αποκατάσταση και την αστική επανένταξη.

ΜΝΗΜΕΙΟ	ΥΦΙΣΤΑΜΕΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΟΡΑΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΡΟΣΒΑΣΙΜΟΤΗΤΑ
Άγιος Γεώργιος ο Αντιφωνητής	Εγκλωβισμός σε ακάλυπτο χώρο οικοδομικού τετραγώνου	Πλήρης οπτική απομόνωση από το οδικό δίκτυο
Άγιος Νικόλαος του άρχοντος Καλοκρατά	Χωροθεσία σε αδιέξοδο με περιβάλλοντα ιδιωτικά κτίσματα και ερείπια	Αποκλεισμός του μνημείου, υποβάθμιση του περιβάλλοντος χώρου από χαλάσματα
Άγιος Προκόπιος	Λειτουργική και ιδιοκτησιακή σύμπλεξη, κοινή δίοδος πρόσβασης	Σύγχυση ιδιωτικού – δημόσιου χώρου, όχληση στη λειτουργία του ναού
Παλαιά Μητρόπολη	Απελευθέρωση ζωτικού	Μνημειακή ανάδειξη,

	χώρου και δημιουργία αστικής πλατείας	πλήρης ορατότητα και μετατροπή και σε κεντρικό τοπόσημο
--	--	---

3.1 ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ο ΑΝΤΙΦΩΝΗΤΗΣ

Ο Ναός του Αγίου Γεωργίου του Αντιφωνητή αποτελεί το πλέον αντιπροσωπευτικό παράδειγμα μνημείου που έχει «θαφτεί» στον εσωτερικό πυρήνα του οικοδομικού τετραγώνου. Η άναρχη ανοικοδόμηση περιμετρικά του ναού οδήγησε στον αποκλεισμό του εντός των ακαλύπτων χώρων σύγχρονων πολυκατοικιών. Ο ναός είναι παντελώς αόρατος από τους γύρω οδικούς άξονες, καθώς οι όγκοι των πολυκατοικιών λειτουργούν ως οπτικό φράγμα και χωρίς να υπάρχει μάλιστα, καμία ενημερωτική σήμανση. Το μνημείο χάνει τη δημόσια διάστασή του και μετατρέπεται σε μια ιδιωτική «αυλή» των ενοίκων, ενώ η προσέγγισή του από τον επισκέπτη απαιτεί προσπάθεια εντοπισμού της στενής διόδου, προκαλώντας αίσθημα αμηχανίας.

Εικόνα 6. Η στενή διόδος που οδηγεί στον Άγιο Γέωργιο

Εικόνα 7. Άγιος Γεώργιος ο Αντιφωνητής

3.2 ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΟΥ ΑΡΧΟΝΤΟΣ ΚΑΛΟΚΡΑΤΑ

Η περίπτωση του Αγίου Νικολάου του Άρχοντος Καλοκρατά αναδεικνύει ένα σύνθετο πρόβλημα, όπου ο εγκλωβισμός δεν είναι μόνο οπτικός αλλά και βαθύτατα λειτουργικός, καθώς ο ναός βρίσκεται παγιδευμένος στο τέλος ενός αστικού αδιεξόδου, περιστοιχισμένος από ιδιωτικές κατοικίες. Η προσέγγιση του μνημείου καθίσταται εξαιρετικά δυσχερής, καθώς πραγματοποιείται μέσα από ένα στενό δρομάκι το οποίο χαρακτηρίζεται από την παρουσία χαλασμάτων και ερειπωμένων κτισμάτων. Η εικόνα εγκατάλειψης και τα χαλάσματα στον δρόμο πρόσβασης λειτουργούν αποτρεπτικά για τον επισκέπτη και υποβαθμίζουν αισθητικά και πολιτιστικά το ίδιο το μνημείο, αποκόπτοντάς το βίαια από οποιαδήποτε οργανωμένη πολιτιστική διαδρομή της πόλης.

Εικόνα 8. Το στενό δρομάκι που οδηγεί στον Άγιο Νικόλαο του άρχοντος Καλοκρατά

3.3 ΑΓΙΟΣ ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ

Ο ναός του Αγίου Προκοπίου φέρνει στο προσκήνιο ένα ιδιαίτερο ιδιοκτησιακό και χωροταξικό παράδοξο, όπου τα όρια μεταξύ της θρησκευτικής και πολιτιστικής ιδιοκτησίας και των σύγχρονων κατοικιών έχουν συγχωνευθεί με τρόπο προβληματικό. Στον πίσω προαύλιο χώρο του ναού υπάρχουν ιδιωτικές οικίες, των οποίων η μοναδική φυσική πρόσβαση και είσοδος γίνεται υποχρεωτικά μέσα από την ίδια την είσοδο του ναού. Αυτή η αναγκαστική συνύπαρξη καταργεί την αυτονομία του μνημείου. Η διέλευση των κατοίκων για τις καθημερινές τους ανάγκες μέσα από τον χώρο του ναού δημιουργεί λειτουργικές τριβές, αλλοιώνει τον χαρακτήρα του θρησκευτικού χώρου και καθιστά την αυτόνομη διαχείριση και ανάδειξη του μνημείου εξαιρετικά περίπλοκη.

Δέσποινα Λαζοπούλου, <<Βυζαντινοί Ναοί
της Βέροιας: Αποκατάσταση, Πολιτιστική Αξιοποίηση και Σύγχρονες Προτάσεις Ανάδειξης>>

Εικόνα 9 Η είσοδος προς το ναό

Εικόνα 10. Ο αύλειος χώρος του ναού λειτουργεί ταυτόχρονα και ως προαύλιο των παρακείμενων κατοικιών

3.4 ΠΑΛΑΙΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ

Στον αντίποδα των τριών παραπάνω προβληματικών καταστάσεων, η Παλαιά Μητρόπολη στέκεται ως ένα ζωντανό παράδειγμα του πώς η ορθολογική αναστήλωση και οι πολεοδομικές απαλλοτριώσεις μπορούν να αναγεννήσουν ένα χαμένο μνημείο. Μέσα από ένα γιγαντιαίο αναστηλωτικό πρόγραμμα και μια μακρόσυρτη διαδικασία απαλλοτριώσεων, απομακρύνθηκαν τα νεότερα κτίσματα που ήταν προσκολλημένα επάνω της, επιτρέποντας στο κτίριο να «αναπνεύσει», ενώ το παραδοσιακό σπίτι των τελών του 19ου αιώνα που διατηρήθηκε στη βορειοδυτική γωνία, αποκαθίσταται βάσει παλαιών φωτογραφιών των αρχών του 20ου αιώνα. Το συνοδό αυτό κτήριο, μαζί με τον στερεωμένο μιναρέ, ολοκληρώνει την εικόνα του μνημειακού συνόλου όπως ήταν στα τέλη του 18ου αιώνα, προσφέροντας παράλληλα χώρους εξυπηρέτησης κοινού, γραφείο φύλαξης και αίθουσα εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Κατόπιν όρου του ΚΑΣ, ο χώρος του ανακτημένου νότιου κλίτους διαμορφώθηκε κατάλληλα για να φιλοξενήσει μια μικρή αρχαιολογική συλλογή με τα ευρήματα των ανασκαφών, καθώς και εποπτικό υλικό για την ενημέρωση των επισκεπτών. Σε αντίθεση με τον Αντιφωνητή, τον Άγιο Νικόλαο και τον Άγιο Προκόπιο που παραμένουν «αιχμάλωτοι» του αστικού ιστού, η Μητρόπολη απέκτησε ξανά μια μεγάλη διαμορφωμένη πλατεία. Ωστόσο, η περίπτωση αυτή πρέπει να

Δέσποινα Λαζοπούλου, <<Βυζαντινοί Ναοί
της Βέροιας: Αποκατάσταση, Πολιτιστική Αξιοποίηση και Σύγχρονες Προτάσεις Ανάδειξης>>

αντιμετωπίζεται ως μια εξαιρετική, προνομιακή παρέμβαση μεγάλης κλίμακας. Είναι σαφές ότι η πλήρης απελευθέρωση του περιβάλλοντος χώρου δεν είναι ρεαλιστικά ή οικονομικά εφικτή για το σύνολο των εγκλωβισμένων ναών της Βέροιας, καθώς κάτι τέτοιο θα απαιτούσε τεράστιες αλλαγές στον σύγχρονο οικιστικό ιστό. Παρά ταύτα, η Μητρόπολη παραμένει οδηγός, αποδεικνύοντας ότι η διαχείριση του περιβάλλοντος χώρου, στο μέτρο του δυνατού είναι ο μόνος δρόμος για την ουσιαστική πολιτιστική αξιοποίηση.

Εικόνα 11. Η Παλαιά Μητρόπολη με το αναπαλαιωμένο πια παραδοσιακό σπίτι του 19^{ου} αιώνα

Εικόνα 12. Παλαιά Μητρόπολη

Η συγκριτική ανάλυση των μελετών περίπτωσης αναδεικνύει την ανάγκη μετάβασης από το παραδοσιακό μοντέλο της απλής «συντήρησης και περίφραξης» των βυζαντινών ναών της Βέροιας, σε μια πιο ολιστική διαχείριση. Καθώς τα ζητήματα ορατότητας και προσβασιμότητας παρουσιάζουν ιδιαιτερότητες σε κάθε μνημείο, και με δεδομένο ότι η εκτενής πολεοδομική απελευθέρωση, στα πρότυπα της Παλαιάς Μητρόπολης, δεν είναι πάντα εφικτή, κρίνεται σκόπιμη η υιοθέτηση μιας πιο ευέλικτης στρατηγικής. Στόχος δεν είναι η ανατροπή του υφιστάμενου αστικού ιστού, αλλά η δημιουργία των κατάλληλων συνθηκών για τη βέλτιστη ανάδειξη και λειτουργική ενσωμάτωση του κάθε ναού στην πόλη. Στο πλαίσιο αυτό, οι σύγχρονες προτάσεις ανάδειξης προσανατολίζονται σε ήπιες, έξυπνες και στοχευμένες παρεμβάσεις, οι οποίες, σεβόμενες το υπάρχον πλαίσιο, θα επανεντάξουν οργανικά τα μνημεία στην καθημερινή ζωή της Βέροιας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο

4. ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΩΝ ΝΑΩΝ ΤΗΣ ΒΕΡΟΙΑΣ

4.1 Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΘΕΜΑΤΙΚΗΣ ΔΙΑΔΡΟΜΗΣ

Για την άρση των προβλημάτων ορατότητας και τον απεγκλωβισμό των βυζαντινών μνημείων της Βέροιας, η παρούσα διπλωματική εργασία υιοθετεί τη μεθοδολογία των «Θεματικών Πολιτιστικών Διαδρομών». Όπως τεκμηριώνεται στη διεθνή βιβλιογραφία και σε αντίστοιχες εφαρμογές στον αστικό ιστό της Αθήνας, η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς δεν μπορεί να νοηθεί αποκομμένη από την αειφόρο αστική ανάπτυξη. Σύμφωνα με τη Χάρτα της Βενετίας για τη Διατήρηση, Ανάδειξη και Προβολή των Μνημείων και Χώρων (1964) και τη Χάρτα για τη Διατήρηση των Ιστορικών Πόλεων και Αστικών Περιοχών (1987), βασική προϋπόθεση για την επιβίωση και την ανάδειξη των μνημείων είναι η οργανική τους επανένταξη στον «ζωντανό ιστό της πόλης»⁹⁴.

4.2 ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΕΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ

1^Η ΔΙΑΔΡΟΜΗ: ΟΙ ΝΑΟΙ ΤΗΣ ΣΥΝΟΙΚΙΑΣ ΤΗΣ ΚΥΡΙΩΤΙΣΣΑΣ

Η συνοικία της Κυριώτισσας αποτελεί τον σημαντικότερο ιστορικό πυρήνα του ελληνικού στοιχείου των χρόνων της Τουρκοκρατίας. Οι ναοί της αναπτύσσονται σε ενιαίο χώρο, ταυτίζονται με την εξέλιξη της πόλης και διασώζουν πολύτιμα τεκμήρια της υστεροβυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου. Χαρακτηρίζονται αρχιτεκτονικά από τον τύπο της ξυλόστεγης βασιλικής και φέρουν διαδοχικές επεμβάσεις από τους υστεροβυζαντινούς έως και τους νεότερους χρόνους⁹⁵.

Σταθμοί Διαδρομής:

1. Άγιος Βλάσιος
2. Άγιος Σάββας
3. Άγιος Ανδρέας

2^Η ΔΙΑΔΡΟΜΗ: ΟΙ ΝΑΟΙ ΤΗΣ ΣΥΝΟΙΚΙΑΣ ΤΗΣ ΜΑΚΑΡΙΩΤΙΣΣΑΣ

⁹⁴ Παταργιάς, Πουλούδης, Δανιήλ, & Αντωνοπούλου, 2003, σ. 91

⁹⁵ Βυζαντινό Μουσείο Βέροιας

Οι ναοί της χριστιανικής συνοικίας της Μακαριώτισσας, μίας εκ των σημαντικότερων ελληνικών συνοικιών της Βέροιας κατά την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας, αποτελούν ένα μοναδικό σύνολο μνημείων που αναπτύσσονται σε ενιαίο χωρικό πλαίσιο. Η διαδρομή αυτή αναδεικνύει την ιστορική συνέχεια και εξέλιξη της μεταβυζαντινής πόλης, καθώς οι ναοί της διασώζουν πολύτιμες μαρτυρίες για την αρχιτεκτονική και τη ζωγραφική της Παλαιοιόγειας Αναγέννησης στον μακεδονικό χώρο, έχοντας παράλληλα δεχθεί μεταγενέστερες επεμβάσεις⁹⁶.

Σταθμοί Διαδρομής:

1. Άγιος Γεώργιος ο Μικρός
2. Άγιος Νικόλαος Μακαριώτισσας
3. Ναός των Αγίων Κηρύκου και Ιουλίττας
4. Ναός της Αναστάσεως του Χριστού

3^Η ΔΙΑΔΡΟΜΗ: ΕΜΠΟΡΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Η διαδρομή αυτή κινείται στον κεντρικό εμπορικό και διοικητικό άξονα της σύγχρονης πόλης, συνδέοντας τα μνημεία που έχουν δεχθεί τις πιο εκτεταμένες πρόσφατες κρατικές παρεμβάσεις αποκατάστασης και ανάδειξης. Συνδυάζει τη μνημειακή παρουσία με τη μουσειακή και λατρευτική επανάχρηση.

Σταθμοί Διαδρομής:

1. Παλαιά Μητρόπολη Βέροιας
2. Ιερός Ναός Αγίας Άννας
3. Άγιος Πατάπιος
4. Μέγας Θεολόγος

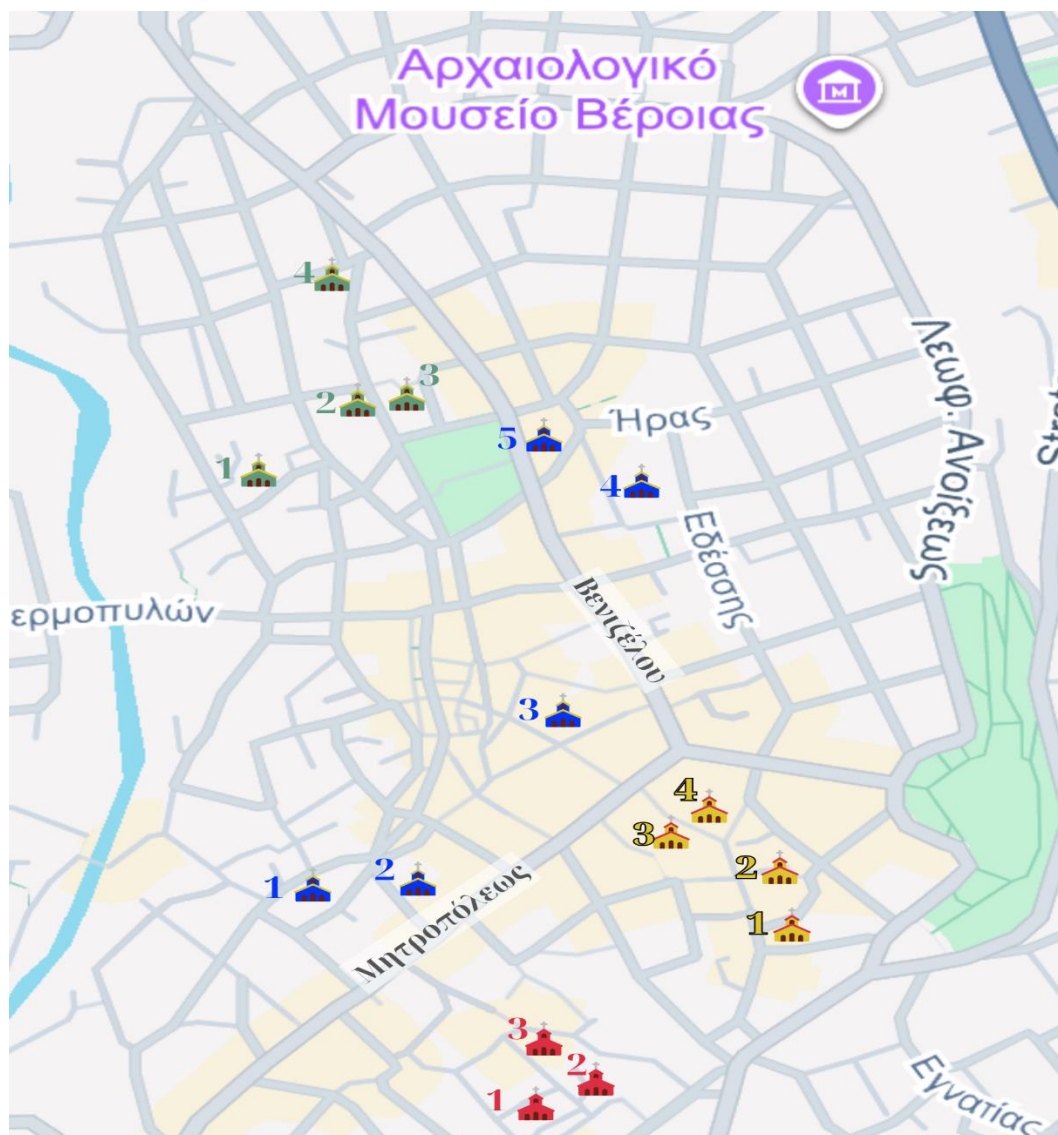
4^Η ΔΙΑΔΡΟΜΗ: ΟΙ ΝΑΟΙ ΤΗΣ ΒΛΑΧΙΚΗΣ ΣΥΝΟΙΚΙΑΣ

Η διαδρομή αυτή εστιάζει στη Βλάχικη συνοικία και περιλαμβάνει τα πιο σύνθετα παραδείγματα πολεοδομικού εγκλωβισμού, ιδιοκτησιακών συμπλέξεων και χωρικών ιδιοτεροτήτων που εξετάστηκαν στις μελέτες περίπτωσης.

Σταθμοί Διαδρομής:

1. Άγιος Νικόλαος του Μοναχού Ανθίμου
2. Άγιος Γεώργιος του Αρχοντος Γραμματικού
3. Άγιος Προκόπιος
4. Άγιος Νικόλαος του Αρχοντος Καλοκρατά

⁹⁶Βυζαντινό Μουσείο Βέροιας

Κόκκινο χρώμα: ναοί στη συνοικία Μακαριώτισσας

Κίτρινο χρώμα: ναοί στη συνοικία Κυριώτισσας

Μπλε χρώμα: ναοί στο εμπορικό κέντρο της πόλης

Πράσινο χρώμα: ναοί στη βλάχικη συνοικία

4.3 ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΗΠΙΩΝ ΚΑΙ ΕΞΥΠΝΩΝ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΩΝ ΓΙΑ ΤΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΣΥΝΘΗΚΩΝ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ

Για την υλοποίηση των παραπάνω διαδρομών και τη βελτίωση της προσβασιμότητας χωρίς βίαιες πολεοδομικές αλλαγές, προτείνονται οι εξής δράσεις:

Συντήρηση και Αποκατάσταση Κελυφών: Πριν από οποιαδήποτε εξωτερική παρέμβαση, κρίνεται απαραίτητη η συνέχιση των προγραμμάτων συντήρησης και δομικής αποκατάστασης των ίδιων των μνημείων, των στεγών, καθώς και του εσωτερικού τοιχογραφικού διακόσμου των ναών που παρουσιάζουν φθορές, ώστε τα μνημεία να καταστούν ασφαλή και λειτουργικά.

Αστική Φυσική Εξυγίανση και Πράσινο: Προτείνεται ο καθαρισμός και η πλακόστρωση των στενών δίοδων πρόσβασης, κυρίως στη βλάχικη συνοικία⁹⁷, με παράλληλη απομάκρυνση οπτικών οχλήσεων (άναρχες πινακίδες, κάδοι, αυθαίρετες σταθμεύσεις). Παράλληλα, προτείνεται ο εμπλουτισμός του αστικού πρασίνου και των χώρων φύτευσης γύρω από τις μικρές αυλές των εγκλωβισμένων ναών, δημιουργώντας «πράσινα φίλτρα» απομόνωσης από τον θόρυβο και τη ρύπανση της σύγχρονης πόλης.

Αρχιτεκτονικός Φωτισμός: Εγκατάσταση ήπιου, εξωτερικού και εσωτερικού φωτισμού τεχνολογίας LED ανάδειξης. Ο φωτισμός αυτός θα αναδεικνύει την πλαστικότητα της αρχιτεκτονικής των ναών κατά τις νυχτερινές ώρες, μετατρέποντάς τους σε διακριτικά φωτεινά σημεία αναφοράς μέσα στον πυκνό αστικό ιστό⁹⁸.

Καθολική Προσβασιμότητα: Η διασφάλιση της προσβασιμότητας για άτομα με αναπηρία και εμποδιζόμενα άτομα αποτελεί αδήριτη προτεραιότητα. Προτείνεται η κατασκευή καίριων, αναστρέψιμων ραμπών πρόσβασης, όπου το επιτρέπουν οι υψομετρικές διαφορές, η εξομάλυνση των κακότεχνων πεζοδρομίων στις διόδους των διαδρομών, καθώς και η τοποθέτηση ειδικών πινακίδων σήμανσης με σύστημα γραφής Braille για άτομα με οπτική αναπηρία.

Υποδομές Εξυπηρέτησης και Χώροι Υγιεινής: Για την ομαλή λειτουργία των διαδρομών, προτείνεται η δημιουργία μικρών, διακριτικών υποδομών εξυπηρέτησης των επισκεπτών. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί είτε με την επανάχρηση συνοδών κτηρίων⁹⁹, είτε με τη χωροθέτηση υπόγειων ή πλήρως ενσωματωμένων στο περιβάλλον δημόσιων χώρων υγιεινής σε κεντρικά σημεία των διαδρομών, εξασφαλίζοντας τις βασικές συνθήκες άνετης παραμονής των τουριστών.

Καθώς η φυσική πρόσβαση στο εσωτερικό πολλών ναών παραμένει περιορισμένη για λόγους ασφαλείας, η σύγχρονη τεχνολογία επιστρατεύεται για να άρει τον οπτικό αποκλεισμό:

⁹⁷ Στις συνοικίες της Κυριώτισσας και της Μακαριώτισσας έχει ήδη ολοκληρωθεί η ανάπλαση του αστικού χώρου, καθώς και η πλακόστρωση των οδών

⁹⁸ Παταργιάς, Πουλούδης, Δανιήλ, & Αντωνοπούλου, 2003, σ. 92

⁹⁹ Όπως το παραδοσιακό κτήριο της Παλαιάς Μητρόπολης

Εφαρμογές Εικονικής Περιήγησης (Virtual Tours): Μέσω της τοποθέτησης ειδικών πινακίδων σήμανσης με κωδικούς QR έξω από κάθε ναό, ο επισκέπτης θα μπορεί, με τη χρήση του κινητού του, να πραγματοποιεί μια τρισδιάστατη εικονική περιήγηση 360° στο εσωτερικό του ναού. Με αυτόν τον τρόπο, αποκτά άμεση οπτική πρόσβαση στον κρυμμένο τοιχογραφικό διάκοσμο, ακόμα και αν οι θύρες του μνημείου είναι κλειστές.

Εικονικός Ξεναγός (Virtual Guide & Storytelling): Προτείνεται η ανάπτυξη μιας ενιαίας mobile εφαρμογής (app) για τις 4 διαδρομές, η οποία θα ενσωματώνει έναν «Εικονικό Ξεναγό». Η εφαρμογή, χρησιμοποιώντας τεχνολογία εντοπισμού θέσης (GPS), θα ενεργοποιείται αυτόματα καθώς ο επισκέπτης προσεγγίζει κάθε μνημείο, προσφέροντας διαδραστική, ακουστική ξενάγηση βασισμένη στην ιστορία και τους θρύλους της κάθε συνοικίας, ενισχύοντας την πολιτιστική παιδεία κατοίκων και επισκεπτών¹⁰⁰.

Εικόνα 13. Συνοικία Μακαριώτισσας

¹⁰⁰Γιαννακίδης, 2015, σσ. 137-138

Δέσποινα Λαζοπούλου, <<Βυζαντινοί Ναοί
της Βέροιας: Αποκατάσταση, Πολιτιστική Αξιοποίηση και Σύγχρονες Προτάσεις Ανάδειξης>>

Εικόνα 14. Συνοικία Μακαριώτισσας

Δέσποινα Λαζοπούλου, <<Βυζαντινοί Ναοί
της Βέροιας: Αποκατάσταση, Πολιτιστική Αξιοποίηση και Σύγχρονες Προτάσεις Ανάδειξης>>

Εικόνα 15. Άγιος Ανδρέας, Συνοικία Κυριώτισσας

Εικόνα 16. Συναυκία Κυριώτισσας

Δέσποινα Λαζοπούλου, <<Βυζαντινοί Ναοί
της Βέροιας: Αποκατάσταση, Πολιτιστική Αξιοποίηση και Σύγχρονες Προτάσεις Ανάδειξης>>

Εικόνα 17. Βλάχικη συνοικία

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η παρούσα διπλωματική εργασία, μέσα από τη συστηματική μελέτη του ιστορικού, αρχιτεκτονικού και πολεοδομικού πλαισίου της Βέροιας, ανέδειξε τον ανεκτίμητο πολιτιστικό πλούτο των βυζαντινών και μεταβυζαντινών της ναών. Η πόλη, τοποθετημένη διαχρονικά σε ένα κομβικό σημείο της Μακεδονίας, διασώζει ένα μοναδικό οικιστικό παλίμνηστο. Το κεντρικό συμπέρασμα που προκύπτει, ωστόσο, είναι ότι η διατήρηση αυτού του μνημειακού αποθέματος απαιτεί πλέον μια σύγχρονη, ισορροπημένη στρατηγική διαχείρισης, η οποία θα σέβεται τόσο την ιστορία όσο και τις ανάγκες της σημερινής κοινωνίας. Το φαινόμενο του «αστικού εγκλωβισμού», το οποίο αποτέλεσε τον άξονα της μελέτης μέσω των δεκαέξι επιλεγμένων περιπτώσεων, αποτελεί ουσιαστικά απόρροια της μακράιωνης και διαρκούς κατοίκησης της πόλης. Οι ναοί της Βέροιας χαρακτηρίζονταν ανέκαθεν από μια αρχιτεκτονική εσωστρέφεια, αποτελώντας τον πυρήνα ιδιωτικών ή ημι-δημόσιων περιβόλων στις ιστορικές συνοικίες. Κατά τον 20ό αιώνα, η αναπόφευκτη αστική εξέλιξη και η ανάγκη για νέους χώρους στέγασης οδήγησαν στη σημερινή πολεοδομική μορφή της πόλης. Αυτή η μετάβαση είχε ως αποτέλεσμα τη στενή χωρική περικύκλωση μνημείων, όπως ο Χριστός Αντιφωνητής, ή την γειτνίαση τους με ιδιωτικές κατοικίες όπως ο Άγιος Ανδρέας ο Μικρός ή ο Άγιος Προκόπιος. Η κατάσταση αυτή, αν και παρουσιάζει προκλήσεις ως προς τη φυσική ορατότητα και την άμεση προσβασιμότητα, συνιστά ταυτόχρονα ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον χαρακτηριστικό της Βέροιας, καθώς τα μνημεία δεν βρίσκονται απομονωμένα σε αποστειρωμένους αρχαιολογικούς χώρους, αλλά «συγκατοικούν» οργανικά με τη σύγχρονη ζωή. Αδιαμφισβήτητα, η περίπτωση της Παλαιάς Μητρόπολης καταδεικνύει τις εντυπωσιακές δυνατότητες που προσφέρει η εκτεταμένη απελευθέρωση του περιβάλλοντος χώρου και η δημιουργία αστικών πλατειών. Αναγνωρίζεται, όμως, ότι ένα τέτοιο μοντέλο παρεμβάσεων μεγάλης κλίμακας δεν είναι πάντα ρεαλιστικό, ούτε απαραίτητα επιθυμητό για το σύνολο των ναών. Η ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς οφείλει να βρίσκεται σε διάλογο με τον σύγχρονο οικιστικό ιστό, χωρίς να τον ακυρώνει. Σε αυτό το πλαίσιο, η εργασία προκρίνει τη μετάβαση σε μια ευέλικτη πολιτιστική διαχείριση που βασίζεται σε ήπιες και στοχευμένες παρεμβάσεις. Η χάραξη των τεσσάρων θεματικών πολιτιστικών διαδρομών, στην Κυριώτισσα, στη Μακαριώτισσα, στο Εμπορικό Κέντρο και στη Βλάχικη συνοικία, προσφέρει μια εφαρμόσιμη και κομψή λύση. Οι διαδρομές αυτές νοσηματοδοτούν εκ νέου τον χώρο, ενώνοντας τα μνημεία σε ένα συνεκτικό αφήγημα που καθοδηγεί ομαλά τον επισκέπτη και παράλληλα επανασυστήνει τους ναούς στους ίδιους τους κατοίκους. Καταλυτικό ρόλο στην υπέρβαση των όποιων χωρικών εμποδίων καλείται να διαδραματίσει η σύγχρονη τεχνολογία. Η ενσωμάτωση ψηφιακών εργαλείων, όπως οι τρισδιάστατες εικονικές περιηγήσεις, οι ενημερωτικοί κωδικοί QR και οι εφαρμογές έξυπνης ξενάγησης, μπορεί να γεφυρώσει την απόσταση ανάμεσα στο κοινό και την ιστορία. Μέσα από αυτά τα μέσα, ο σπάνιος εσωτερικός διάκοσμος καθίσταται προσβάσιμος στο ευρύ κοινό ανά πάσα στιγμή. Ταυτόχρονα, βασικές και διακριτικές αναβαθμίσεις, όπως ο προσεγμένος αρχιτεκτονικός φωτισμός και η τοποθέτηση υποδομών καθολικής προσβασιμότητας, εξασφαλίζουν ίσες ευκαιρίες συμμετοχής στο πολιτιστικό αγαθό. Ολοκληρώνοντας, η πόλη της Βέροιας έχει την προοπτική να μετατρέψει την

Δέσποινα Λαζοπούλου, <<Βυζαντινοί Ναοί
της Βέροιας: Αποκατάσταση, Πολιτιστική Αξιοποίηση και Σύγχρονες Προτάσεις Ανάδειξης>>

πολεοδομική της ιδιαιτερότητα σε ένα συγκριτικό πλεονέκτημα. Η στενή συνύπαρξη του βυζαντινού παρελθόντος με τη σημερινή καθημερινότητα δεν αποτελεί αδυναμία, αλλά τη μοναδική, αυθεντική ταυτότητα της πόλης. Με συνεργατική διάθεση, σεβασμό στη μνήμη και έξυπνες πρακτικές ανάδειξης, οι βυζαντινοί ναοί μπορούν να αναδειχθούν σε ζωντανούς, αλληλεπιδραστικούς πόλους πολιτισμού, αναβαθμίζοντας την ποιότητα ζωής των κατοίκων και προσφέροντας μια ολοκληρωμένη εμπειρία στον σύγχρονο περιηγητή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

Cleere, H. (2006). Θεμελιώδεις αρχές για τη διαχείριση αρχαιολογικών χώρων. Στο Ν. Ζαφειροπούλου (Επιμ.), *Αξιοποίηση και ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς* (σσ. 88-90). Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού.

Αλεξόπουλος, Γ. (2020). Διαχείριση πολιτιστικής κληρονομιάς και βυζαντινά κατάλοιπα. Στο Σ. Λεκάκης, & Ν. Πάντζου (Επιμ.), *Εισαγωγή στη διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς* (σσ. 169-202). Αθήνα: Εκδόσεις Ασίνη.

Βυζαντινό Μουσείο Βέροιας. (n.d.). Ανάκτηση Ιούνιος 15, 2026, από www.byzantine-museum-veria.gr:
<https://byzantine-museum-veria.gr/%CE%B5%CF%80%CE%AF%CF%83%CE%BA%CE%B5%CF%88%CE%B7/%CE%B7-%CF%80%CF%8C%CE%BB%CE%B7-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B2%CE%AD%CF%81%CE%BF%CE%B9%CE%B1%CF%82/%CE%B4%CE%B9%CE%B1%CE%B4%CF%81%CE%BF%CE%BC%CE%AD%CF%82-%CF%83%CF%84%CE%B9%CF%8>

Γαβριηλίδης, Θ. (1996). *Προσκύνημα στα ιερά της θεοσώστου πόλεως Βεροίας : ναοί, κειμήλια, ενθυμήσεις, αναμνήσεις, σχόλια*. Βέροια: Θράκινη Εστία.

Γιαννακίδης, Α. (2015). Οι ψηφιακές τεχνολογίες ως εργαλεία στη διάθεση της τοπικής κοινωνίας. Στο Ι. Πούλιος, *Πολιτισμική διαχείριση, τοπική κοινωνία και βιώσιμη ανάπτυξη* (σσ. 134-141). Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών.

Γούναρης, Γ. (1991). *Χριστός Βέροιας*. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.

Κιουσοπούλου, Τ. (2013). *Οι <<αόρατες>> βυζαντινές πόλεις στον ελλαδικό χώρο (13ος -15ος αιώνας)*. Αθήνα: εκδόσεις ΠΟΛΙΣ.

Κολτσίδα, Α. (2012). *Ιστορία της Βέροιας και της περιοχής, με παράλληλη τοποιογραφία της πόλης: προϊστορία και μύθος, αρχαϊκοί, κλασικοί, ελληνιστικοί, ρωμαϊκοί, βυζαντινοί χρόνοι, τουρκοκρατία, νεότερη, σύγχρονη εποχή, σήμερα : Τόμος 1*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη Αφοί.

Κολτσίδα, Α. (2016). *Ιστορία της Ι. Μητρόπολης Βεροίας, Ναούσης και Καμπανίας : από τον Απ. Παύλο μέχρι σήμερα : 50-2014 : η πρώτη και διαχρονικά ολοκληρωμένη Ιστορία της Μητρόπολης Βέροιας : 1ος τόμος*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη.

Κυριλλίδης, Π. Α. (2008, Απρίλιος - Ιούνιος). Η Ιερά Σκήτη Βέροιας. *Χρονικά ιστορίας και πολιτισμού Ν. Ημαθίας*, σ. 8.

Μονιούδη - Γαβαλά, Δ. (2015). *Η Ελληνική πόλη από τον Ιππόδαμο στον Κλεάνθη [Προπτυχιακό εγχειρίδιο]*. Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις.

Παπαζώτος, Θ. (1994). *Η Βέροια και οι ναοί της (11ος - 18ος αι.)*. Αθήνα: Ταμεί Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Παπαζώτος, Θ. (2003). *Οδοιπορικό στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή Βέροια*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Παταργιάς, Π., Πουλούδης, Α., Δανιήλ, Μ., & Αντωνοπούλου, Ζ. (2003, Ιούνιος). Οι ιστορικές διαδρομές της Αθήνας, η συμβολή τους στο περιβάλλον και τη φυσιογνωμία της πόλης. *Αρχαιολογία και Τέχνες* (87), σσ. 91-96.

Πέtkος, Α. (n.d.). *ΟΔΥΣΣΕΥΣ, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού*. Ανάκτηση Ιούνιος 5, 2026, από [www.odysseus.culture.gr: http://odysseus.culture.gr/h/3/gh351.jsp?obj_id=5108](http://odysseus.culture.gr/h/3/gh351.jsp?obj_id=5108)

Σκιαδαρέσης, Γ. (2016). *Η Παλαιά Μητρόπολη της Βέροιας στο πλαίσιο της βυζαντινής αρχιτεκτονικής*. Θεσσαλονίκη: Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Τσιλιπάκου, Α. (1994, Μάρτιος). Οι "άτυχες" βυζαντινές και μεταβυζαντινές εκκλησίες της Βέροιας και της περιοχής της. *Εγνατία* (5), σσ. 9-14.

Χιονίδης, Γ. (1993). *Η αρχαία και βυζαντινή Βέροια : μαθήματα για την ιστορία της Βέροιας: Ένωση Παλαιών Προσκόπων*.

Χιονίδης, Γ. (2024). *Ιστορία της Βέροιας (της πόλεως και της περιοχής), τ.2 βυζαντινοί χρόνοι*. Βέροια: Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας.

B. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

Delacoulonche, A. (1859). *"Memoiresurleberceaudelapuissancemacédonienne"*. Paris: Archives des missions scientifiques et littéraires 8.

Leake, W.-M. (1835). *Travels in Northern Greece (Vol. 3)*. London: J. Rodwell.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικόνα 1	Πανοραμική άποψη της πόλης	Πηγή: https://www.naftemporiki.gr/clickatlife/1883654/veroia-mia-poli-stin-agkalia-tis-istorias-kai-tis-fysis/	16
Εικόνα 2	Άποψη της πόλης σήμερα	Πηγή: https://visit-centralmacedonia.gr/el/2-%CF%80%CE%BF%CF%85-%CE%BD%CE%B1-%CF%80%CE%B1%CF%84%CE%B5/56/2-%CE%B7%CE%BC%CE%B1%CE%B8%CE%B9%CE%B1/413/%CE%B2%CE%B5%CF%81%CE%BF%CE%B9%CE%B1	18
Εικόνα 3.	Βήμα Απόστολου Παύλου	Πηγή: https://www.discoververia.gr/vima-apostolou-pavlou/	19
Εικόνα 4.	Ρωμαϊκός δρόμος	Πηγή: https://www.discoververia.gr/romaikos-dromos/	20
Εικόνα 5.	Ο Πύργος της Βεργίνας	Πηγή: https://www.discoververia.gr/pyrgos-tis-vailissas-verginas/	23
Εικόνα 6.	Η στενή δίοδος που οδηγεί στον Άγιο Γέωργιο	Πηγή: Προσωπικό αρχείο	71
Εικόνα 7.	Άγιος Γεώργιος ο Αντιφωνητής	Πηγή: Προσωπικό Αρχείο	72
Εικόνα 8.	Το στενό δρομάκι που οδηγεί στον Άγιο Νικόλαο του άρχοντος Καλοκρατά	Πηγή: Προσωπικό Αρχείο	73
Εικόνα 9	Η είσοδος προς το ναό	Πηγή: Προσωπικό Αρχείο	74
Εικόνα 10.	Ο αύλειος χώρος του ναού λειτουργεί ταυτόχρονα και ως προαύλιο των παρακείμενων κατοικιών	Πηγή : Προσωπικό Αρχείο	75
Εικόνα 11.	Η Παλαιά Μητρόπολη με το αναπαλαιωμένο πια παραδοσιακό σπίτι του 19 ^{ου} αιώνα	Πηγή: Προσωπικό Αρχείο	76
Εικόνα 12.	Παλαιά Μητρόπολη		77
Εικόνα 13.	Συνοικία Μακαριώτισσας		82
Εικόνα 14.	Συνοικία Μακαριώτισσας		83
Εικόνα 15.	Άγιος Ανδρέας, Συνοικία Κυριώτισσας		84
Εικόνα 16.	Συνοικία Κυριώτισσας		85
Εικόνα 17.	Βλάχικη συνοικία		86

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

«Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν. 1599/1986 η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής εργασίας και δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/ δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.»

Δέσποινα Λαζοπούλου, <<Βυζαντινοί Ναοί
της Βέροιας: Αποκατάσταση, Πολιτιστική Αξιοποίηση και Σύγχρονες Προτάσεις Ανάδειξης>>